พระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์

และ

ประวัติคัมภีร์สัททาวิเสส

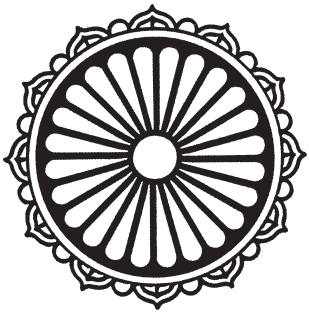

วัดท่ามะโอจัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ

ในโอกาสทำบุญอายุครบ ๘๔ ปี

พระธัมมานันทะมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต

๘ มกราคม ๒๕๔๗

พระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์

และ

ประวัติคัมภีร์สัททาวิเสส

ชื่อผู้เขียน	พระคันธสาราภิวงศ์ ๓๗ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง ๕๒๐๐๐
ISBN	974-92166-2-8
พิมพ์ครั้งที่ ๑	๒๐ เมษายน ๒๕๔๗
จำนวนพิมพ์	๒,๐๐๐ เล่ม

พิมพ์ที่
ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์
๔๔/๘๐-๘๔ หมู่ ๖ ซอยบุญมงคล ถนนกำนันแม้น แขวงบางขุนเทียน
เขตจอมทอง กรุงเทพฯ ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์ ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๒
โทรสาร ๐-๒๘๐๒-๑๑๔๓

มหาเถรคุณคีติ

๑. สธมฺมปาลิยํ เถโร มาตาว ญาณขีรโท
สีลาทฺยลงฺกติยา จ ภูสโก ชนโก วิย.

๒. นานาทิสาคตาเนก- สิสฺสปกฺขีน'มตฺตโน
ปิณฺฑาทิผลทายี โส กปฺปรุกฺโขว ขายติ.

๓. สุขา วตสฺส ฉายา'ยํ สาสนุชฺโชตการิโน
ตญฺหิ นิสฺสาย สมฺพุทฺธ- ธมฺมวุทฺธิคตา พหู.

๔. คุณาธาโร ส อญฺเญสํ คุณํ อกาสิ'นปฺปกํ
มหาสยสฺส สมฺโพธิ- สตฺตสฺส จริยา อยํ.

๕. คจฺฉนฺเต กาเล จตุราสีติ- วสฺสิโก เถรปุงฺคโว
วิชาตสมฺมโต กาโล สมฺปตฺโต สมฺมทาวโห.

๖. ทีฆายุโก ภวํ โหตุ วตฺถุตฺตยสฺส เตชสา
สุขี นิรามโย'นีโฆ จิรํ โชเตตุ สาสนํ.

คนฺธสาราภิวํโส

คำพรรณนาคุณของพระเถระ

๑. พระเถระยังศิษย์ให้ดื่มน้ำนมคือปัญญาในภาษาบาลีและพระธรรม เหมือนดั่งมารดาให้น้ำนมบุตร และตกแต่งศิษย์ด้วยเครื่องประดับคือศีลเหมือนบิดาตกแต่งบุตร

๒. ท่านปรากฏดั่งต้นกัลปพฤกษ์ที่ให้ผลไม้คือโภชนาหารเป็นต้นแก่ศิษย์ของตนจำนวนมากซึ่งเปรียบเสมือนสกุณชาติมาจากทิศานุทิศ

๓. ร่มเงาของท่านผู้เผยแพร่พระศาสนานี้ ร่มเย็นจริงหนอ เพราะมหาชนพึ่งพาท่านแล้วถึงความเจริญในธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๔. ท่านเป็นที่รองรับคุณธรรมความดี บำเพ็ญคุณประโยชน์เป็นอันมากแก่ผู้อื่น ลักษณะนี้เป็นความประพฤติของพระโพธิสัตว์ ผู้มีอัธยาศัยไพศาลโดยแท้

๕. เมื่อกาลเวลาล่วงไป พระเถระผู้ประเสริฐมีอายุครบ ๘๔ ปี กาลที่ชาวโลกสมมุติว่าเป็นวันคล้ายวันเกิดซึ่งน่าปีติยินดี ได้มาถึงแล้ว

๖. ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัย ขอให้ท่านมีอายุยืน มีความสุขปราศจากทุกข์โศกโรคภัย เผยแพร่พระศาสนาให้เจริญรุ่งเรืองตลอดกาลนาน

พระคันธสาราภิวงศ์

คำอนุโมทนา

พระพุทธศาสนาที่สืบทอดมาราวสองสหัสวรรษในนานาประเทศเปรียบเสมือนพระเจดีย์ที่สง่างาม เป็นศักดิ์ศรีและเปี่ยมด้วยคุณค่าสูงในใจชาวพุทธผู้มุ่งหวังประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน แต่เจดีย์เก่าแก่นี้ย่อมชำรุดทรุดโทรมได้ตามกาลเวลา เปรียบได้กับความฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรมซึ่งเกิดจากสัทธรรมปฏิรูปนานัปการ

สัทธรรมปฏิรูปดังกล่าวมีสาเหตุมาจากการมิได้ศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลีและพระอภิธรรมเป็นอย่างดี จึงดำริตีความตามความเห็นของตนทำให้ไม่มีข้อยุติว่าความเห็นของใครถูก เหมือนการถกเถียงของเจ้าศากยะ ๓ พระองค์ คือ เจ้ากิมพิละ เจ้าภัททิยะ และเจ้าอนุรุทธะในครั้งพุทธกาล ซึ่งมีอยู่ว่า วันหนึ่งเจ้าชายทั้งสามพระองค์นั้นทรงถกเถียงกันว่า “ข้าวเกิดที่ไหน” เจ้ากิมพิละตรัสว่า “ข้าวเกิดที่ฉาง” เจ้าภัททิยะตรัสว่า “ข้าวเกิดที่หม้อ” ส่วนเจ้าอนุรุทธะตรัสว่า “ข้าวเกิดที่ถาดทอง” ความคิดเห็นของเจ้าชายเหล่านั้นแตกต่างกันไปตามประสบการณ์ของตนที่เห็นข้าวในสถานที่ต่างกัน

ด้วยเหตุนี้ การสร้างคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี (สัททาวิเสส) และพระอภิธรรมเพื่อการศึกษาเล่าเรียนจึงเป็นการต่ออายุพระพุทธศาสนาเปรียบเหมือนการซ่อมแซมส่วนที่ชำรุดสึกหรอของพระเจดีย์ และนับ

ได้ว่าเป็นมหากุศลยิ่งใหญ่กว่าการสร้างศาสนวัตถุอื่น เช่น โบสถ์ วิหาร พระพุทธรูป ฯลฯ เพราะพระพุทธรูปไม่สามารถสอนใครได้ แต่พระธรรมคัมภีร์คือพระพุทธเจ้าที่ทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ได้ สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

> สิยา โข ปนานนฺท ตุมฺหากํ เอวมสฺส. “อตีตสตฺถุกํ ปาวจนํ. นตฺถิ โน สตฺถา”ติ. น โข ปเนตํ อานนฺท เอวํ ทฏฺฐพฺพํ. โย โว อานนฺท มยา ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต, โส มมจฺจเยน สตฺถา.
>
> (ที. มหา. ๑๐.๒๑๖.๑๓๔)

> “ดูกรอานนท์ พวกเธอพึงดำริอย่างนี้ว่า ‘พระสัทธรรมปราศจากศาสดาเสียแล้ว พวกเราไม่มีศาสดา’ ดูกรอานนท์ พวกเธอไม่พึงทราบอย่างนี้ ดูกรอานนท์ ตถาคตแสดงธรรมและวินัยไว้แล้ว ธรรมและวินัยนั้นจะเป็นศาสดาของพวกเธอ เมื่อตถาคตล่วงลับไป”

แม้พระเจ้าอชาตศัตรูได้ทรงกระทำปิตุฆาต ซึ่งจัดเป็นอนันตริยกรรมประการหนึ่งที่ส่งผลให้ตกนรกอเวจีหลายกัปนับไม่ถ้วน แต่พระองค์ทรงอุปถัมภ์ปฐมสังคายนา ณ ถ้ำสัตตบรรณคูหา กรุงราชคฤห์ ผลานิสงส์จากการอุปถัมภ์ครั้งนี้ส่งผลให้พระองค์พ้นจากนรกอเวจี เพียงตกนรกโลหกุมภีซึ่งเป็นนรกขุมเล็กเป็นเวลา ๖ หมื่นปี แล้วจะตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า

จะเห็นได้ว่าการสร้างคัมภีร์มีอานิสงส์มาก คนที่ทำบาปมากจะได้

รับผลบาปลดน้อยลง คนที่ทำบุญไว้น้อยจะได้ขึ้นสวรรค์ชั้นสูง ส่วนคนที่ทำบุญมากอยู่แล้วจะประสบแต่ความสุขความเจริญในขณะท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏ ดังสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) กล่าวว่า

> “การต่ออายุพระธรรมคัมภีร์อานิสงส์มากมายเชียวนา คนตกนรกลึกจะได้มาขุมตื้น คนตกนรกขุมตื้นจะได้ขึ้นมาบนสวรรค์ คนขึ้นสวรรค์ชั้นแรกก็จะขึ้นสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไป ชีวิตในสังสารวัฏจะไม่มีตกต่ำจนกว่าจะเข้าถึงแดนศิวโมกข์ จริงๆ นะจำไว้”

ขออนุโมทนากุศลเจตนาของท่านเจ้าภาพในการพิมพ์หนังสือเล่มนี้เพื่อการเผยแพร่ความรู้ทางพระพุทธศาสนา ขอให้ทุกท่านมีความสุขกายสุขใจ และประสบความเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

พระธัมมานันทะมหาเถระ

(พระธัมมานันทะมหาเถระ)

อัครมหาบัณฑิต

วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง

คำนำ

งานทำบุญอายุหลวงพ่อธัมมานันทะมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เวียนมาถึงในเดือนมกราคม ทุกปีที่งานทำบุญอายุเวียนมาถึง ญาติโยมลูกศิษย์ลูกหามักร่วมกันจัดพิมพ์หนังสือธรรมะเผยแพร่ ทั้งนี้เพื่อสืบสานเจตนารมณ์ของท่านในการธำรงรักษาพระพุทธศาสนา ปีนี้ ท่านอายุ ๘๔ ปี ทางวัดได้จัดพิมพ์บทความเรื่อง “พระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์” และ “ประวัติคัมภีร์สัททาวิเสส”

บทความแรกเกิดจากแรงบันดาลใจที่พบหนังสือหลายฉบับในปัจจุบันกล่าวตามตำราของชาวตะวันตกที่เริ่มศึกษาศาสนาพุทธว่า พระอภิธรรมมิได้มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล แม้หนังสือเหล่านั้นจะยอมรับเป็นเอกฉันท์ว่าเนื้อหาพระอภิธรรมสอดคล้องกับพระสูตรและมีสาระเหมือนพระพุทธพจน์อื่น แต่การกล่าวว่าพระอภิธรรมเป็นคัมภีร์ที่แต่งขึ้นใหม่หลังพุทธกาลนั้นไม่ตรงตามหลักฐานที่พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถา ทั้งส่งผลให้พระไตรปิฎกของชาวพุทธด้อยคุณค่าไป ผู้เขียนจึงนำเสนอบทความนี้เพื่อชี้ให้เห็นว่าพระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์และมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ในการนี้ได้เขียนด้วยใจเป็นกลางโดยชี้แจงตามหลักภาษาและสาธกหลักฐานที่สามารถค้นพบ ผู้อ่านอาจตัดสินได้ตามกำลังสติปัญญา

บทความต่อมาเขียนขึ้นตามคำแนะนำของพระธรรมโมลี (สมศักดิ์

อุปสโม, ปธ. ๙ Ph.D) เพื่อนำเสนอประวัติของคัมภีร์สัททาวิเสสโดยละเอียด ตั้งแต่ความเป็นมาและความหมาย ตลอดจนคัมภีร์สัททาวิเสสที่สำคัญซึ่งแต่งในพม่าและลังกา ทั้งนี้เพื่อให้นักศึกษาบาลีได้เข้าใจประวัติของคัมภีร์สัททาวิเสสและสามารถติดตามสืบค้นได้

ในตำราอ้างอิงของหนังสือเล่มนี้ เลขเกี่ยวกับพระไตรปิฎก เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวกลางเป็นเลขข้อ ส่วนตัวสุดท้ายเป็นเลขหน้า เช่น ขุ. สุ. ๒๕.๘๕๖.๕๐๒ หมายถึง ขุททกนิกาย สุตตนิบาต เล่ม ๒๕ ข้อ ๘๕๖ หน้า ๕๐๒ ส่วนเลขเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา เลขตัวหน้าเป็นเลขเล่ม ตัวหลังเป็นเลขหน้า เช่น องฺ. อ. ๒.๒๙๑ หมายถึงอรรถกถาอังคุตตรนิกาย เล่ม ๒ หน้า ๒๙๑ การอ้างอิงได้ใช้พระไตรปิฎกบาลีและอรรถกถาฎีกาฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นหลัก

ขออนุโมทนาท่านเจ้าภาพที่ร่วมกันพิมพ์คัมภีร์เล่มนี้เพื่อเผยแพร่คำสอนของพระบรมศาสดาให้สถิตสถาพรชั่วกาลนาน ขอให้ทุกท่านจงมีความสุข ความเจริญ ประสบความสำเร็จในชีวิต และเจริญรุ่งเรืองในธรรมของพระอริยเจ้าทั้งปวง

ด้วยอานุภาพแห่งรัตนตรัยและผลบุญอันเกิดจากการเขียนบทความทั้งสองเรื่องนี้ ขอจงเป็นพลวปัจจัยเกื้อหนุนให้หลวงพ่อมีสุขภาพแข็งแรง มีอายุยืน เป็นร่มโพธิ์ร่มไทรของศิษย์นานๆ

พระคันธสาราภิวงศ์

สารบัญ

มหาเถรคุณคีติ ๓
คำพรรณนาคุณของพระเถระ ๔
คำอนุโมทนา ๕
คำนำ ๘

พระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์ ๑๓

ความหมายของ ‘อภิธรรม’ ๑๖
ข้อความเกี่ยวกับพระอภิธรรมที่พบในพระสูตรและพระวินัย ๑๘
การกล่าวคัดค้านว่าพระอภิธรรมไม่ใช่พระพุทธพจน์ ๒๕
บทสรุป ๔๕

ประวัติคัมภีร์สัททาวิเสส ๔๙

ความเป็นมาและความหมายของสัททาวิเสส ๔๙
สัททาวิเสสและกลุ่มคัมภีร์อื่นเพื่อการศึกษาบาลีในพระไตรปิฎก ๕๐
กลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสส ๕๑
ก. กลุ่มกัจจายนไวยากรณ์ ๕๒
ข. กลุ่มโมคคัลลานไวยากรณ์ ๘๕

ค. กลุ่มสัททนีติปกรณ์ ๙๐
กลุ่มคัมภีร์นิฆัณฑุ ๙๖
กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ ๙๗
กลุ่มคัมภีร์เกฏุภะ ๙๘
การศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสส ๙๙
การศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสในประเทศไทย ๑๐๐
เชิงอรรถ ๑๐๕
บรรณานุกรม ๑๒๕

พระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์

คำสอนของพระบรมศาสดาตลอด ๔๕ พรรษาเรียกว่า พระพุทธพจน์ รวบรวมอยู่ในพระไตรปิฎก ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งอาจสรุปย่อได้เป็น ๒ หมวดโดยย่อ คือ ธรรม และวินัย ธรรมหมายถึงพระสูตร (ในพระสุตตันตปิฎก) และพระอภิธรรม (ในพระอภิธรรมปิฎก) ส่วนวินัย คือ วินัยปิฎก[๑]

ความหมายของ 'อภิธรรม'

คำว่า อภิธรรม มีความหมายตามศัพท์ว่า ธรรมอันยิ่งใหญ่, ธรรมอันพิเศษ[๒] ซึ่งแปลได้ว่า พระอภิธรรมเป็นธรรมอันยิ่งใหญ่และพิเศษกว่าพระสูตร กล่าวคือ พระอภิธรรมกล่าวถึงหลักธรรมที่ละเอียดพิสดารกว่าพระสูตรด้วยเหตุที่พระสูตรเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสแสดงตามฐานะของผู้ฟัง จึงไม่ทรงแสดงขันธ์ อายตนะ และธาตุเป็นต้นไว้อย่างครบถ้วนในพระสูตรทุกสูตร แต่จะแสดงเพียงส่วนที่เหมาะสมกับผู้ฟังในแต่ละโอกาส จะเห็นได้ว่าพระสูตรบางสูตรมีคาถา ๑ บทบ้าง ๒ บทบ้าง ๓ บทบ้างตามสมควร ในที่นี้ขอนำขันธ์ ๕ ที่มีตรัสในพระสูตรมาแสดงเป็นตัวอย่างว่า

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ขันธ์ ๕ คืออะไร รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง

คือ รูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ รูปละเอียด รูปทราม รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ นี้เรียกว่า รูปขันธ์ เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สัญญาอย่างใดอย่างหนึ่ง...สังขารอย่างใดอย่างหนึ่ง...วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ วิญญาณอดีต วิญญาณอนาคต วิญญาณปัจจุบัน วิญญาณภายใน วิญญาณภายนอก วิญญาณหยาบ วิญญาณละเอียด วิญญาณทราม วิญญาณประณีต วิญญาณไกล วิญญาณใกล้ นี้เรียกว่า วิญญาณขันธ์”[๓]

ส่วนในพระอภิธรรม พระพุทธองค์ทรงเน้นสภาพธรรมเท่าที่มีได้ทั้งหมดโดยไม่เกี่ยวด้วยบุคคลหรือเหตุการณ์ จึงไม่นิยมกล่าวถึงบุคคล บุรุษ สตรี สัตว์ ฯลฯ เหมือนในพระวินัยและพระสูตร แต่จะใช้คำระบุถึงสภาพธรรมล้วนๆ เช่น จิต ผัสสะ เวทนา สัญญา เป็นต้น คำที่ปรากฏในพระวินัยและพระสูตรเปรียบเหมือนคำที่ใช้สื่อสารกันทั่วไป เช่นคำว่า “น้ำ” ส่วนคำในพระอภิธรรมเป็นคำเฉพาะเช่นเดียวกับที่เรียกน้ำว่า “H_2O” ตามสภาวะเดิม ดังนั้น ในพระอภิธรรม พระพุทธองค์จึงทรงจำแนกขันธ์ อายตนะและอื่นๆ ทั้งหมดเป็น ๓ นัย คือ

๑. สุตตันตภาชนียนัย นัยจำแนกตามพระสูตร ดังมีข้อความว่า

“ขันธ์ ๕ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์

ในขันธ์ ๕ นั้น รูปขันธ์คืออะไร รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปอดีต รูปอนาคต รูปปัจจุบัน รูปภายใน รูปภายนอก รูปหยาบ

> รูปละเอียด รูปทราม รูปประณีต รูปไกล รูปใกล้ นี้เรียกว่า รูปขันธ์
>
> ในรูปขันธ์นั้น รูปอดีตคืออะไร รูปใด ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นแล้ว ปราศไปแล้ว ที่เป็นอดีต จัดเข้าในส่วนอดีตได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปอดีต"[๔]

๒. อภิธัมมภาชนียนัย นัยจำแนกตามพระอภิธรรม ดังข้อความกล่าวว่า

> "ในขันธ์ ๕ นั้น รูปขันธ์คืออะไร รูปขันธ์หมวดละ ๑...รูปขันธ์หมวดละ ๒...รูปขันธ์หมวดละ ๓..."[๕]

๓. ปัญหาปุจฉกนัย เป็นนัยถามปัญหา ดังมีข้อความว่า

> "ในขันธ์ ๕ ขันธ์ไหนเป็นกุศล ขันธ์ไหนเป็นอกุศล ขันธ์ไหนเป็นอัพยากฤต..."[๖]

หลักธรรมอาจเปรียบได้กับโอสถที่ปรุงขึ้นต่างกันเป็นพระสูตรและพระอภิธรรม พระสูตรจะเปรียบเหมือนตำรับยาที่มีสรรพคุณรักษาโรคเฉพาะโรคตามอาการของผู้ป่วยที่มาพบแพทย์ ส่วนพระอภิธรรมเหมือนโอสถขนานพิเศษมีตัวยาสำคัญครบถ้วน ประกอบด้วยตัวยาสารพันที่ปรุงขึ้นเพื่อรักษาได้ทุกโรคทุกคนทุกโอกาส การศึกษาพระอภิธรรมจึงเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจพระสูตรได้ชัดเจนตรงตามสภาวธรรม ดังนั้น

การศึกษาพระอภิธรรมจึงเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจพระสูตรตามสภาวธรรมอย่างแท้จริง

ความเป็นมาของพระอภิธรรม

พระอภิธรรมปิฎกกล่าวถึงสภาพธรรมที่ละเอียดลึกซึ้ง แม้จะอธิบายสภาพธรรมอันได้แก่กุศลธรรม อกุศลธรรม และอัพยากตธรรม เป็นต้น ด้วยนัยจากคัมภีร์ธรรมสังคณีอย่างเดียว ก็ยังไม่บริบูรณ์ พึงอธิบายด้วยนัยจากคัมภีร์วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และปัฏฐานอีก จึงจะบริบูรณ์ ซึ่งต้องใช้เวลานาน แต่มนุษย์ทั่วไปไม่อาจนั่งฟังธรรมที่แสดงติดต่อกันอย่างต่อเนื่องตลอด ๓ เดือนได้ ทั้งแต่ละคนได้สั่งสมอัธยาศัยมาต่างกัน บางคนอาจเคยศึกษาพระอภิธรรมมาแต่ภพก่อน และบางคนก็ไม่เคยศึกษามาก่อนเลย ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงแสดงพระอภิธรรมในมนุษย์โลก[๗] ความจริงเวลา ๓ เดือนของมนุษย์นี้ เมื่อเทียบกับเวลาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ก็เป็นช่วงเวลาไม่กี่นาที เพราะเวลาหนึ่งวันในดาวดึงส์เทียบเท่า ๑๐๐ ปีของมนุษย์โลก[๘]

ตามหลักฐานที่มีพบในคัมภีร์อรรถกถา พระผู้มีพระภาคเสด็จไปสู่ดาวดึงส์ในพรรษาที่ ๗ เมื่อวันขึ้น ๑ ค่ำเดือน ๘ พระองค์ ประทับนั่งเหนือปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ของท้าวสักกะ ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตุสิตเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มาประชุมกันจากหมื่นจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาในดาวดึงส์นั้น แล้วเสด็จลงจากดาวดึงส์สู่สังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน ๑๑[๙] การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในดาวดึงส์แล้วเสด็จมาสู่สังกัสสนครนี้ เป็นธรรมเนียม

ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

แม้พระพุทธเจ้าพระองค์อื่นอันได้แก่พระทีปังกร พระมังคละ พระโสภิตะ พระธรรมทัสสี และพระกัสสปะ ก็ทรงบำเพ็ญพุทธกิจนี้ ข้อความนี้มีพบในคัมภีร์พุทธวงศ์ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าเหล่านั้น[๑๐]

ในขณะที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ในดาวดึงส์ บางคราวที่ต้องบำรุงรักษาสรีระ เช่น ฉันอาหาร พักผ่อน พระองค์ก็ทรงเนรมิตพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงธรรมแทน ส่วนพระองค์เสด็จไปบิณฑบาตยังอุตตรกุรุทวีป แล้วกลับมาฉันอาหารที่สระอโนดาต ครั้นแล้วทรงแสดงอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่มาเฝ้าทุกวันโดยสังเขป เมื่อพระสารีบุตรฟังแล้วได้นำมาสอนแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูปโดยไม่สังเขปและพิสดารนัก ดังนั้นพระอภิธรรมปิฎก ๖ คัมภีร์ในปัจจุบันยกเว้นกถาวัตถุ จึงจารึกคำสอนของพระสารีบุตรไว้ ส่วนกถาวัตถุเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลีบุตรติสสะแต่งตามหัวข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อในราวพุทธศักราช ๒๓๕ จึงถือได้ว่าทั้งพระสารีบุตรและพระโมคคัลลีบุตรติสสะได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ พระอภิธรรมปิฎกที่จารึกคำสอนของท่านทั้งสองโดยมีคำสอนของพระสารีบุตรเป็นส่วนใหญ่จึงจัดเป็นพระพุทธพจน์เช่นกัน

จะเห็นได้ว่าพระอภิธรรมมีมาแต่ครั้งพุทธกาล ถ้าพระอภิธรรมเป็นตำราที่แต่งในภายหลัง พระพุทธพจน์ก็ควรมีเพียงสองปิฎก และมีไม่ถึง ๘๔,๐๐๐ ธรรมขันธ์ ดังพระอานนท์กล่าวว่าท่านได้เรียนพระพุทธ-พจน์ ๘๒,๐๐๐ ธรรมขันธ์จากพระพุทธเจ้า และเรียน ๒,๐๐๐ ธรรมขันธ์จากบุคคลอื่น[๑๑] เช่น เถรคาถา เถรีคาถา และอปทาน โดยแท้จริงแล้ว

พระวินัยปิฎกมี ๒๑,๐๐๐ ธรรมขันธ์ พระสุตตันตปิฎกมี ๒๑,๐๐๐ ธรรมขันธ์ ในจำนวนนี้ได้รวมเอาถ้อยคำของพระเถระและพระเถรีในสมัยพุทธกาลไว้ ๒,๐๐๐ ธรรมขันธ์ ส่วนพระอภิธรรมปิฎกมี ๔๒,๐๐๐ ธรรมขันธ์ แม้พระอานนท์จะเรียนพระอภิธรรมจากพระสารีบุตรก็เป็นการสืบทอดคำสอนจากพระพุทธเจ้า เนื่องจากพระอภิธรรมเป็นวิสัยของพระสัพพัญญูและพระสารีบุตรก็เรียนมาจากพระพุทธเจ้าอีกทอดหนึ่ง

ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ พระอภิธรรมจึงจัดเป็นพระพุทธพจน์อย่างแท้จริง และจัดเป็นปิฎกหนึ่งที่เรียกว่า พระอภิธรรมปิฎก

ข้อความเกี่ยวกับพระอภิธรรมที่พบในพระสูตรและพระวินัย

บูรพาจารย์ผู้ดำรงรักษาพระศาสนาอันได้แก่พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ ทุกท่านมีความเห็นตรงกันมานานกว่าสองพันปีแล้วว่าพระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์ เหตุเพราะว่าเรื่องที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนพระอภิธรรมในดาวดึงส์ก็มีพบในพระสุตตันตปิฎก และมีข้อความที่กล่าวว่าพระอภิธรรมเป็นตำราเรียนของภิกษุภิกษุณีเช่นเดียวกับพระสูตรและพระวินัยปรากฏอยู่ในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก ที่สามารถยกมาเป็นตัวอย่างมีดังต่อไปนี้

ในคัมภีร์อปทาน พระอุบาลีได้ทูลสรรเสริญพระพุทธเจ้า มีข้อความเกี่ยวกับพระอภิธรรมว่า

สุตฺตนฺต’มภิธมฺมญฺจ วินยญฺจาปิ เกวลํ
นวงฺคํ พุทฺธสาสนํ เอสา ธมฺมสภา ตว.[๑๒]

"พระวินัย, พระสูตร, พระอภิธรรม และพระพุทธพจน์อันมีองค์ ๙ ทั้งสิ้น นี้เป็นธรรมสภา[ในธรรมนคร]ของพระองค์"

นอกจากนั้น พระปุณณมันตาณีบุตรได้กล่าวถึงเรื่องที่ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญพระอภิธรรมและสอนคัมภีร์นี้เสมอว่า

สิขิตฺเตนปิ เทเสมิ วิตฺถาเรน ตเถวหำ
อภิธมฺมนยญฺญูหำ กถาวตฺถุวิสุทฺธิยา
สพฺเพสำ วิญฺญาเปตฺวาน วิหรามิ อนาสโว.[๑๓]

"แม้เราจะสดับโดยสังเขปก็แสดงโดยพิสดารได้เช่นกัน เรารอบรู้นัยแห่งพระอภิธรรมและความหมดจดแห่งกถาวัตถุ สอนชนทั้งปวงให้เข้าใจ[นัยแห่งพระอภิธรรมและความหมดจดแห่งกถาวัตถุ]แล้ว สิ้นอาสวะกิเลสอยู่"

แม้พระนางเขมาเถรีก็กล่าวเรื่องที่ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญพระอภิธรรมไว้ในคัมภีร์อปทานนี้ว่า

กุสลาหำ วิสุทฺธีสุ กถาวตฺถุวิสารทา
อภิธมฺมนยญฺญู จ วสิปฺปตฺตามฺหิ สาสเน.[๑๔]

"เราเป็นผู้เชี่ยวชาญในความหมดจด ฉลาดในกถาวัตถุ รอบรู้นัยแห่งพระอภิธรรม ถึงความเป็นผู้ชำชองในพระศาสนา"

สมัยพุทธกาล พระพุทธองค์ได้ทรงแนะนำให้ภิกษุศึกษาเล่าเรียนพระอภิธรรมไว้ในอังคุตตรนิกายว่า

กถญฺจ ภิกฺขเว ปุริสปุคฺคโล ชวสมฺปนฺโน โหติ น วณฺณ-

สมฺปนฺโน น อาโรหปริณาหสมฺปนฺโน. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิทำ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตำ ปชานาติ...อยำ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ ยถาภูตำ ปชานาติ. อิทมสฺส ชวสฺมึ วทามิ. อภิธมฺเม โข ปน อภิวินเย ปญฺหำ ปุฏฺโจ สำสาเทติ, โน วิสฺสชฺเชติ. อิทมสฺส น วณฺณสฺมึ วทามิ. น โข ปน ลาภี โหติ จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปฺปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารานำ. อิทมสฺส อาโรหปริณาหมสฺมึ วทามิ.[๑๕]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้ดุจม้ากระจอกที่เพียบพร้อมด้วยเชาวน์ แต่ไม่เพียบพร้อมด้วยวรรณะ ไม่เพียบพร้อมด้วยความสูงและความใหญ่อย่างไร ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้รู้แจ้งตามความเป็นจริงว่า นี้คือทุกข์...นี้คือปฏิปทาให้ถึงความดับทุกข์ เรากล่าวว่านี้เป็นเชาวน์ของเขา แต่เมื่อเขาถูกถามปัญหาในอภิธรรม [พระอภิธรรมปิฎก] และในอภิวินัย [พระวินัยปิฎก] ก็จนปัญญา วิสัชนาไม่ได้ ตถาคตกล่าวว่านี้ไม่ใช่วรรณะของเขา และเขาก็ไม่ได้จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยที่เป็นบริวารของเภสัช ตถาคตกล่าวว่านี้ไม่ใช่ความสูงและความใหญ่ของเขา”

นอกจากนั้น เหล่าภิกษุในสมัยพุทธกาลพากันศึกษาเล่าเรียนและสนทนาเกี่ยวกับพระอภิธรรมเหมือนพระสูตรและพระวินัย มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ดังต่อไปนี้

กถำ น ลาภกมฺยา สิกฺขติ. อิธ ภิกฺขุ น ลาภเหตุ น ลาภปจฺจยา

น ลาภการณา น ลาภาภินิพฺพตฺติยา น ลาภํ ปริปาเจนฺโต ยาวเทว อตฺตทมตฺถาย อตฺตสมตฺถาย อตฺตปรินิพฺพาปนตฺถาย สุตฺตนฺตํ ปริยาปุณาติ, วินยํ ปริยาปุณาติ, อภิธมฺมํ ปริยาปุณาติ. เอวมฺปิ น ลาภกมฺยา สิกฺขติ.[๑๖]

“ภิกษุไม่ศึกษาเพราะอยากได้ลาภเป็นอย่างไร ภิกษุในศาสนานี้ย่อมไม่ศึกษาเพราะเหตุปัจจัยทำให้เกิดลาภ เพื่อความเกิดขึ้นแห่งลาภ ไม่หวังได้ลาภ ย่อมเล่าเรียนพระสูตร พระวินัย และพระอภิธรรม เพื่อฝึกตน เพื่อระงับตน เพื่อให้ตนปรินิพพานเท่านั้น ภิกษุไม่ศึกษาเพราะอยากได้ลาภเช่นนี้”

ปญฺหํ ปุจฺเฉยฺยาติ สุตฺตนฺเต โอกาสํ การาเปตฺวา วินยํ วา อภิธมฺมํ วา ปุจฺฉติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. วินเย โอกาสํ การาเปตฺวา สุตฺตนฺตํ วา อภิธมฺมํ วา ปุจฺฉติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อภิธมฺเม โอกาสํ การาเปตฺวา สุตฺตนฺตํ วา วินยํ วา ปุจฺฉติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส.[๑๗]

“พระดำรัสว่า ปญฺหํ ปุจฺเฉยฺย (ภิกษุณีพึงถามปัญหา) มีความหมายว่า ภิกษุณีขอโอกาสในพระสูตรแล้ว ถามพระวินัยหรือพระอภิธรรม เธอต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุณีขอโอกาสในพระวินัยแล้ว ถามพระสูตรหรือพระอภิธรรม เธอต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุณีขอโอกาสในพระอภิธรรมแล้ว ถามพระสูตรหรือพระวินัย เธอต้องอาบัติปาจิตตีย์” [การขอโอกาสเป็นการแสดงความเคารพต่อผู้ตอบปัญหา ถ้าภิกษุณีถามปัญหาโดย

ไม่ขอโอกาสก่อนก็ถือว่าขาดความเคารพจึงมีโทษคือต้องอาบัติตามพระวินัย]

อนาปตฺติ: น วิวณฺเณตุกาโม อิงฺฆ ตฺวํ สุตฺตนฺเต วา คาถาโย วา อภิธมฺมํ วา ปริยาปุณสฺสุ. ปจฺฉา วินยํ ปริยาปุณิสฺสสีติ ภณติ, อุมฺมตฺตกสฺส อาทิกมฺมิกสฺสาติ.[๑๘]

“ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะตำหนิ พูดตามเหตุว่านิมนต์ท่านเรียนพระสูตร พระคาถา หรือพระอภิธรรมก่อน ภายหลังจึงเรียนวินัย [ภิกษุนั้น]และภิกษุวิกลจริตพร้อมทั้งภิกษุผู้เป็นเหตุให้บัญญัติสิกขาบท ไม่ต้องอาบัติ” [ถ้าภิกษุตำหนิการสาธยายพระวินัยว่าหาประโยชน์มิได้ ย่อมจะมีโทษคือต้องอาบัติตามที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ แต่ถ้ากล่าวว่าขอให้เรียนพระสูตร, คาถา หรือพระอภิธรรมก่อน แล้วจึงเรียนพระวินัย ภิกษุผู้กล่าวเช่นนี้ไม่ต้องอาบัติ แม้ภิกษุวิกลจริต และภิกษุผู้เป็นเหตุให้บัญญัติสิกขาบทที่เรียกว่าอาทิกัมมิกะก็ไม่ต้องอาบัติเช่นกัน]

เตน โข ปน สมเยน สมฺพหุลา เถรา ภิกฺขู ปจฺฉาภตฺตํ ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺตา มณฺฑลมาเฬ สนฺนิสินฺนา สนฺนิปติตา อภิธมฺมกถํ กเถนฺติ. ตตฺร สุทํ อายสฺมา จิตฺโต หตฺถิสาริปุตฺโต เถรานํ ภิกฺขูนํ อภิธมฺมกถํ กเถนฺตานํ อนฺตรนฺตรา กถํ โอปาเตติ.[๑๙]

“อนึ่ง ในสมัยนั้นแล พระเถระหลายรูปกลับจากบิณฑบาตภายหลังภัตนั่งประชุมสนทนาเรื่องพระอภิธรรมกันอยู่ที่ศาลาทรงกลม ในศาลาทรงกลมนั้นท่านพระจิตตะบุตรของนาง

หัตถิสารีพูดสอดขึ้นในระหว่างเมื่อพระเถระกำลังสนทนาถ้อยคำเกี่ยวกับพระอภิธรรมอยู่”

อิธาวุโส สาริปุตฺต เทฺว ภิกฺขู อภิธมฺมกถํ กเถนฺติ. เต อญฺญมญฺญํ ปญฺหํ ปุจฺฉนฺติ. อญฺญมญฺญสฺส ปญฺหํ ปุฏฺฐา วิสฺสชฺเชนฺติ. โน จ สนฺตาเทนฺติ. ธมฺมี จ เนสํ กถา ปวตฺตินี โหติ. เอวรูเปน โข อาวุโส สาริปุตฺต ภิกฺขุนา โคสิงฺคสาลวนํ โสเภยฺย.[๒๐]

“ท่านสารีบุตร ภิกษุ ๒ รูปในศาสนานี้ สนทนาถ้อยคำเกี่ยวกับพระอภิธรรม เธอทั้งสองนั้นถามกันและกัน ครั้นถามกันและกันแล้วย่อมแก้กันเอง ไม่จนปัญญา และถ้อยคำของเธอทั้งสองนั้นย่อมประกอบด้วยธรรม ท่านสารีบุตร ป่าโคสิงคสาลวันพึงงามด้วยภิกษุเช่นนี้แล”

อารญฺญิเกนาวุโส ภิกฺขุนา อภิธมฺเม อภิวินเย โยโค กรณีโย. สนฺตาวุโส อารญฺญิกํ ภิกฺขุํ อภิธมฺเม อภิวินเย ปญฺหํ ปุจฺฉิตาโร. สเจ อาวุโส อารญฺญิโก ภิกฺขุ อภิธมฺเม อภิวินเย ปญฺหํ ปุฏฺโฐ น สมฺปายติ, ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร กึ ปนิมสฺสายสฺมโต อารญฺญิกสฺส เอกสฺสารญฺเญ เสริวิหาเรน, โย อยมายสฺมา อภิธมฺเม อภิวินเย ปญฺหํ ปุฏฺโฐ น สมฺปายตีติ. ตสฺส ภวนฺติ วตฺตาโร. ตสฺมา อารญฺญิเกนาวุโส ภิกฺขุนา อภิธมฺเม อภิวินเย โยโค กรณีโย.[๒๑]

“ผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้สมาทานอารัญญิกธุดงค์ ควรทำความเพียรในอภิธรรมและอภิวินัย บุคคลผู้จะถามปัญหาใน

อภิธรรมและอภิวินัยกับภิกษุผู้สมาทานอารัญญิกธุดงค์มีอยู่ ถ้าภิกษุผู้สมาทานอารัญญิกธุดงค์ถูกถามปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัยแล้ว ตอบปัญหาไม่ได้ ก็จะมีผู้ว่ากล่าวภิกษุนั้นว่า ท่านผู้นี้ถูกถามปัญหาในอภิธรรมและอภิวินัยแล้ว ตอบปัญหาไม่ได้ การที่ท่านผู้นี้สมาทานอารัญญิกธุดงค์อยู่ผู้เดียวเป็นอิสระในป่าจะมีประโยชน์อะไรเล่า บุคคลผู้ว่ากล่าวภิกษุนั้นจะมีได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้สมาทานอารัญญิกธุดงค์จึงควรทำความเพียรในอภิธรรมและอภิวินัย”

[คำว่า อภิวินัย ในที่นี้ คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่าหมายถึงคัมภีร์ขันธกะและปริวาระ หรือเป็นการข่มกิเลสอันได้แก่สมถะและวิปัสสนา[๒๒]]

ปุน จปรं อาวุโส ภิกฺขุ ธมฺมกาโม โหติ ปิยสมุทาหาโร อภิธมฺเม อภิวินเย อุฬารปาโมชฺโช. ยำปาวุโส ภิกฺขุ ธมฺมกาโม โหติ... อุฬารปาโมชฺโช, อยมฺปิ ธมฺโม นาถกรโณ.[๒๓]

“ผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุเป็นผู้ฝักใฝ่ในธรรม เจรจาน่ารัก มีความปราโมทย์ยิ่งในอภิธรรมและอภิวินัย แม้ข้อที่ภิกษุเป็นผู้ฝักใฝ่ในธรรม เจรจาน่ารัก มีความปราโมทย์ยิ่งในอภิธรรมและอภิวินัย นี้ก็เป็นนาถกรณธรรม (ธรรมเป็นที่พึ่ง)”

ปฏิพโล โหติ อนฺเตวาสึ วา สทฺธิวิหารึ วา...อภิธมฺเม วิเนตุํ อภิวินเย วิเนตุํ.[๒๔]

“[ภิกษุ]สามารถจะแนะนำอันเตวาสิกหรือสัทธิวิหาริกใน

อภิธรรมหรืออภิวินัย...”

[คำว่า อภิวินัย ในที่นี้ คัมภีร์อรรถกถากล่าวว่าคือวินัยปิฎกทั้งหมด][๒๕]

การกล่าวคัดค้านว่าพระอภิธรรมไม่ใช่พระพุทธพจน์

แม้จะมีสาธกในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกดังที่กล่าวมา ก็ยังมีผู้คัดค้านว่าพระอภิธรรมไม่ใช่พระพุทธพจน์ โดยยกเหตุผลหลายประเด็นมายืนยันความเห็นของตน ส่วนใหญ่บุคคลเหล่านั้นเป็นชาวตะวันตกที่เริ่มสนใจศึกษาพระพุทธศาสนา ผู้เขียนจะขอยกเอาความเห็นนั้นมาแสดงในที่นี้ แล้วจะกล่าวคำชี้แจงในแต่ละประเด็นเป็นข้อๆ ไปดังต่อไปนี้

ข้ออ้างที่ ๑ กล่าวว่า: *มีผู้กล่าวว่าการที่พระพุทธเจ้าตรัสพระอภิธรรมปิฎก โดยยกเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จขึ้นไปเทศนาโปรดพุทธมารดาในดาวดึงส์ เป็นเพียงคำกล่าวของพระอรรถกถาจารย์ ซึ่งเป็นหลักฐานรุ่นหลังมาก และเรื่องนี้ไม่มีในพระสูตรและพระวินัย* [๒๖]

ในข้อนี้ เรื่องที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในดาวดึงส์หาใช่เป็นเพียงคำกล่าวของพระอรรถกถาจารย์ แต่ยังพบในพระสูตรอีกด้วย กล่าวคือ ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มีเทวดาไปหาภิกษุรูปหนึ่ง แล้วแนะนำให้ท่านไปทูลถามภัทเทกรัตตสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในดาวดึงส์ ดังมีข้อความว่า

อถ โข จนฺทโน เทวปุตฺโต อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา อภิกฺกนฺต-

วณฺโณ เกวลกปฺปํ นิโคฺรธารามํ โอภาเสตฺวา เยนายสฺมา โลมสกงฺคิโย เตนุปสงฺกมิ. อุปสงฺกมิตฺวา เอกมนฺตํ อฏฺฐาสิ. เอกมนฺตํ ฐิโต โข จนฺทโน เทวปุตฺโต อายสฺมนฺตํ โลมสกงฺคิยํ เอตทโวจ...เอกมิทำ ภิกฺขุ สมยำ ภควา เทเวสุ ตาวตึเสสุ วิหรติ ปาริจฺฉตฺตกมูเล ปณฺฑุกมฺพลสิลายำ. ตตฺร ภควา เทวานำ ตาวตึสานำ ภทฺเทกรตฺตสฺส อุทฺเทสญฺจ วิภงฺคญฺจ อภาสิ...[๒๗]

“ครั้งนั้นแล เมื่อปฐมยามล่วงไปแล้ว จันทนเทพบุตรมีรัศมีงามยิ่ง ส่องพระวิหารนิโครธารามให้สว่างทั่ว เข้าไปหาท่านโลมสกังคิยะถึงที่อยู่ ครั้นแล้วได้ยืน ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง จันทนเทพบุตรเมื่อยืนแล้วได้กล่าวกับท่านโลมสกังคิยะว่า... ภิกษุ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ ปัณฑกัมพล-ศิลาอาสน์ ที่ร่มไม้ปาริฉัตตกะ ในหมู่เทวดาชั้นดาวดึงส์ ณ ที่นั้นแล พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอุเทศและวิภังค์ของภัทเทก-รัตตสูตร”

[อุเทศและวิภังค์ของภัทเทกรัตตสูตรนั้นไม่พบในพระอภิธรรมปิฎกฉบับปัจจุบัน คาดว่าไม่ได้รับการบันทึกไว้เพราะปรากฏในพระสุตตันต-ปิฎกแล้ว จึงไม่บันทึกไว้อีกตามวิธีการสังคายนาซึ่งรวบรวมธรรมที่ซ้ำกันไว้เป็นหมวดหมู่ในที่แห่งเดียว]

คัมภีร์ขุททกนิกาย เปตวัตถุ ก็มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ตาวตึเส ยทา พุทฺโธ สิลายำ ปณฺฑุกมฺพเล
ปาริจฺฉตฺตกมูลมฺหิ วิหาสิ ปุริสุตฺตโม.

ทสสุ โลกธาตูสุ สนฺนิปติตฺวาน เทวตา
ปยิรุปาสนฺติ สมฺพุทฺธํ วสนฺตํ นคมุทฺธนิ.
น โกจิ เทโว วณฺเณน สมฺพุทฺธํ อติโรจติ
สพฺเพ เทเว อติคฺคยฺห สมฺพุทฺโธว วิโรจติ.[๒๘]

"เมื่อพระพุทธเจ้าผู้เป็นอุดมบุรุษ ประทับนั่งบนปัณฑุกัมพล-ศิลาอาสน์ ภายใต้ต้นปาริฉัตตกพฤกษ์ ณ ดาวดึงส์ ครั้งนั้น เทวดาในหมื่นโลกธาตุได้มาประชุมกันเฝ้าพระสัมพุทธเจ้าผู้ประทับอยู่บนยอดเขา เทวดาตนไหนก็ไม่รุ่งโรจน์เกินกว่าพระสัมพุทธเจ้าด้วยรัศมี พระสัมพุทธเจ้าเท่านั้นทรงรุ่งโรจน์ยิ่งกว่าเทวดาทั้งปวง"

เมื่อพระพุทธองค์เสด็จลงจากดาวดึงส์สู่นครสังกัสสะ พระสารีบุตรเถระที่มารับเสด็จได้แลเห็นสิริอันยิ่งใหญ่แห่งพระตถาคต จึงกล่าวคาถาชมเชยไว้ ต่อมาคาถานั้นได้รับการสังคายนาในคัมภีร์สุตตนิบาตและมหา-นิเทศ ความว่า

น เม ทิฏฺโฐ อิโต ปุพฺเพ น สุโต อุท กตฺถจิ
เอวํ วคฺควุโท สตฺถา ตุสิตา คณิมาคโต.[๒๙]

"พระศาสดาผู้มีพระวาจาไพเราะ ทรงเป็นอาจารย์แห่งคณะเสด็จมาจากดุสิตอย่างนี้ เมื่อก่อนแต่นี้ เรายังไม่เคยเห็นหรือไม่ได้ยินในที่ใดเลย"

สำหรับประเด็นที่อ้างว่าคัมภีร์อรรถกถาเป็นหลักฐานรุ่นหลังมาก

ดูจะไม่เป็นที่ยอมรับของชาวพุทธนิกายเถรวาทซึ่งถือว่าคัมภีร์อรรถกถามีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ไม่ใช่พระพุทธโฆสาจารย์แต่งอธิบายเอง แม้คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสาจารย์และอาจารย์รูปอื่นจะแต่งขึ้นในภายหลังตั้งแต่พุทธศักราช ๑,๐๐๐ เป็นต้นมา ก็เชื่อว่าท่านปริวรรตมาจากคัมภีร์มหาอรรถกถาอันเป็นอรรถาธิบายดั้งเดิมโดยเปลี่ยนจากภาษาสิงหลมาเป็นภาษาบาลี ประกอบด้วย ๒ ส่วนสำคัญ คือ

๑. ปกิณกเทศนา เทศนาทั่วไปที่พระพุทธเจ้าตรัสอธิบายไว้ด้วยพระองค์เองเมื่อมีผู้ทูลถาม หรือเพื่อให้คนรุ่นหลังเข้าใจ

๒. สาวกภาษิต ถ้อยคำของพระสาวกที่อธิบายหรือประมวลพระพุทธพจน์ไว้ ดังปรากฏหลักฐานในพระสูตร อาทิเช่น

ก) พระสารีบุตร กล่าวแนวทางในการสังคายนาไว้โดยย่อในสังคีติสูตร[๓๐] และทสุตตรสูตร[๓๑]

ข) พระอานนท์ แสดงอุเทศและวิภังค์ของภัทเทกรัตต-สูตรไว้ในอานันทภัทเทกรัตตสูตร[๓๒]

ค) พระมหากัจจายนะ อธิบายภัทเทกรัตตสูตรไว้ในมหา-กัจจายนภัทเทกรัตตสูตร[๓๓]

คัมภีร์มหาอรรถกถาที่จารึกปกิณกเทศนาและสาวกภาษิตได้รับสังคายนาในปฐมสังคายนาและการสังคายนาครั้งอื่นๆ ต่อมาพระมหินท-เถระไปเผยแพร่พระศาสนาในลังกาทวีปหลังการสังคายนาครั้งที่ ๓ ในราวพุทธศักราช ๒๓๕ ท่านได้นำพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาไปยัง

เกาะลังกา ทั้งได้แปลพระไตรปิฎกและมหาอรรถกถาเป็นภาษาสิงหลเพื่อให้กุลบุตรชาวสิงหลศึกษาโดยสะดวก ครั้นเวลาผ่านไปช้านาน คัมภีร์มหาอรรถกถาฉบับบาลีได้สาบสูญไป จนเมื่อพระพุทธโฆสาจารย์ได้เดินทางไปลังกาทวีปในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ. ๙๕๓- ๙๗๕) จึงได้แปลคัมภีร์มหาอรรถกถามาเป็นภาษาบาลีเพื่อให้กุลบุตรผู้รู้ภาษาบาลีในนานาประเทศได้ใช้เป็นคู่มือศึกษาพระไตรปิฎก[๓๔] ภายหลังต่อมาพระอรรถกถาจารย์รูปอื่นก็ดำเนินรอยตามพระพุทธโฆสาจารย์ มาจนถึงปัจจุบันนี้ คัมภีร์อรรถกถาที่ปริวรรตจากภาษาสิงหลจึงมีอยู่อย่างครบถ้วน

ข้อความข้างต้นกล่าวไว้ในคาถาเริ่มต้นของคัมภีร์อรรถกถาทุกฉบับ แม้คัมภีร์มหาวงศ์ก็กล่าวไว้ว่า

สีหฬฏฺฐกถา สุทฺธา มหินฺเทน มตีมตา
สงฺคีติตฺตย'มารูฬฺหํ สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ.
สาริปุตฺตาทิคีตๆ จ กถามคฺคๆ สเมกฺขิย
กตา สีหฬภาสาย สีหเฬสุ ปวตฺตติ.[๓๕]

"อรรถกถาสิงหลอันหมดจดที่ประมวลคำอธิบายอันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้และคำกล่าวของพระสารีบุตรเป็นต้น อันยกขึ้นสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง ซึ่งพระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้แปลไว้ด้วยภาษาสิงหลย่อมปรากฏแก่ชาวสิงหล"

ด้วยเหตุนี้ ชาวพุทธนิกายเถรวาทจึงไม่ถือว่าคัมภีร์อรรถกถาเป็นหลักฐานรุ่นหลังอย่างที่พูดกันในสมัยปัจจุบันว่า "คัมภีร์ชั้นอรรถกถา"

แต่มีความสำคัญเทียบเท่าพระไตรปิฎก เพราะหากปราศจากคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถาแล้วก็ไม่อาจจะเข้าใจพระพุทธพจน์ได้อย่างชัดเจน เพราะผู้ที่เข้าใจพุทธาธิบายได้คงมีเพียงพระพุทธเจ้าและสาวกผู้บรรลุปฏิสัมภิทาญาณเท่านั้น

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งมีการอธิบายหลักภาษา เช่น การเชื่อมความ การประกอบรูปศัพท์ และการแสดงรูปวิเคราะห์ เป็นต้น ทั้งหมดนี้เป็นการอธิบายของพระอรรถกถาจารย์เพื่อให้อนุชนรุ่นหลังที่เรียนบาลีเป็นภาษาที่สองได้เข้าใจบทพยัญชนะได้ชัดเจนซึ่งจะเอื้อประโยชน์ให้เข้าใจอรรถเป็นอย่างดี นอกจากนี้ ในบางแห่งท่านก็กล่าวตามความเห็นของคนยุคก่อนที่วิทยาศาสตร์ยังไม่เจริญก้าวหน้าเหมือนปัจจุบัน เช่น พระจันทน์กว้าง ๔๙ โยชน์ พระอาทิตย์กว้าง ๕๐ โยชน์ ข้อความดังกล่าวมิได้เกี่ยวกับหลักธรรมแต่อย่างใด จึงมิได้ทำให้คุณค่าของคัมภีร์อรรถกถาด้อยลงไป

ข้ออ้างที่ ๒ กล่าวว่า: *ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธเจ้าตรัสมหาปเทศ ๔ ให้สาวกเทียบเคียงหลักปฏิบัติว่าผิดหรือถูก โดยสอบสวนให้ถูกต้องสอดคล้องกับพระสูตรและพระวินัย ถ้าสอดคล้องกันได้ก็ให้ถือปฏิบัติ ถ้าไม่สอดคล้องกันก็ไม่ควรถือปฏิบัติ ในที่นี้มิได้ทรงให้เทียบเคียงกับพระอภิธรรมเลย*

ในข้อนี้อธิบายได้ว่า พระอภิธรรมไม่ใช่แนวทางปฏิบัติเกี่ยวกับศีลเหมือนพระวินัย และไม่เน้นการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นเหมือนพระสูตร แต่เน้นสภาพธรรมอันไม่มีสัตว์บุคคลหรือสมมุติบัญญัติใดๆ หลักธรรม

ในพระอภิธรรมจึงนำมาเป็นแนวทางในการตัดสินว่าถูกหรือผิดเกี่ยวกับการปฏิบัติไม่ได้ อย่างไรก็ตาม หลักการปฏิบัติธรรมที่สำคัญก็มีแสดงในพระอภิธรรมปิฎก เช่น เรื่องสติปัฏฐาน มีแสดงไว้โดยละเอียดในคัมภีร์วิภังค์ หมวดสติปัฏฐานวิภังค์ [๓๖] ด้วยเหตุนี้ เทวดาที่ฟังธรรมจึงเข้าใจการเจริญสติปัฏฐานและบรรลุธรรมในขณะฟังธรรมได้

ข้ออ้างที่ ๓ กล่าวว่า: *แม้คำว่า อภิธมฺเม ที่ปรากฏในพระสูตรบางแห่ง ก็มิได้หมายถึงพระอภิธรรมปิฎก เช่น ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ กินติสูตร*[๓๗] *คำว่า อภิธมฺเม ตามที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในที่นั้นคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗* [๓๘]

ในข้อนี้ คำว่า อภิธมฺม แปลตามศัพท์คือ “ธรรมอันพิเศษ” คำนี้ในกินติสูตรจึงหมายถึง โพธิปักขิยธรรม ซึ่งเป็นทางตรัสรู้อันพิเศษกว่าทานและศีล นอกจากนี้ ในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค สังคีติสูตร[๓๙] คำว่าอภิธมฺม หมายถึง มรรคผลที่พิเศษกว่าโลกิยธรรม ดังที่พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวไว้ [๔๐]

ความจริงการยกเอาข้อความในกินติสูตรมาอ้างแล้วปฏิเสธว่าพระอภิธรรมไม่ใช่อภิธรรมปิฎก ย่อมไม่เป็นการถูกต้อง เพราะข้อความนั้นเป็นการแสดงความหมายอย่างเฉพาะเจาะจง ซึ่งเป็นธรรมดาที่คำบางคำอาจสื่อความหมายแตกต่างกันตามตำแหน่งที่ปรากฏ เช่น คำว่าธมฺมจกฺขุ (ธรรมจักษุ) ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งจะหมายถึงโสดาปัตติมรรค บางแห่งก็หมายถึงมรรคญาณชั้นสูง ๓ อย่าง ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สุมังคลวิลาสินีว่า

> ธมฺมจกฺขุนฺติ ธมฺเมสุ จกฺขุ, ธมฺมมยํ วา จกฺขุ. อญฺเญสุ ฐาเนสุ ติณฺณํ มคฺคานํ เอตํ อธิวจนํ. อิธ ปน โสตาปตฺติมคฺคสฺเสว.[๔๑]
>
> “คำว่า ธมฺมจกฺขุ มีความหมายว่า จักษุในธรรม หรือจักษุที่เกิดจากธรรม คำนี้เป็นชื่อของมรรค ๓ ในฐานะอื่น ส่วนในพระสูตรนี้ เป็นชื่อของโสดาปัตติมรรคอย่างเดียว”

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ว่า ผู้กล่าวคัดค้านพระอภิธรรมได้อ้างคัมภีร์อรรถกถามายืนยันมติของตนว่าพระอภิธรรมไม่ใช่อภิธรรมปิฎก แต่กลับไม่ยอมรับข้อความในคัมภีร์อรรถกถาที่กล่าวว่าพระอภิธรรมคือพระอภิธรรมปิฎก เช่น

> “พึงทราบข้อความ ๔ หมวดนี้ คือ ธรรม อภิธรรม วินัย และอภิวินัย ในเรื่องนั้น ธรรม คือ พระสุตตันตปิฎก อภิธรรม คือ พระอภิธรรม ๗ ปกรณ์ วินัย คือ คัมภีร์อุภโตวิภังค์ อภิวินัย คือ คัมภีร์ขันธกะและปริวาระ”[๔๒]

นอกจากนั้น ผู้กล่าวคัดค้านยังไม่ยอมรับเรื่องที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปจำพรรษาในดาวดึงส์ซึ่งกล่าวไว้หลายแห่งในอรรถกถา

ข้ออ้างที่ ๔ กล่าวว่า: *ในพระอภิธรรมปิฎกมีข้อความว่า ยญฺจ โข ภควตา ชานตา ปสฺสตา (พระผู้มีพระภาคผู้รู้อยู่ เห็นอยู่ ได้ตรัสไว้) และคำว่า วุตฺตญฺเจตํ ภควตา (พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดังนี้) สำนวนเช่นนี้เป็นของพระสังคีติกาจารย์ ไม่ใช่พุทธวจนะ*

ในข้อนี้ชี้แจงได้ว่า พระอภิธรรมปิฎกเป็นหลักธรรมที่พระสาวก

สดับมาจากพระพุทธเจ้าเหมือนพระสูตรและพระวินัย ในคราวสังคายนาจึงกล่าวคำเหล่านั้นไว้เพื่อแสดงว่าไม่ใช่คำของท่านผู้สังคายนาข้อนี้เทียบได้กับคำในพระสูตรว่า เอวํ เม สุตํ (ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้) และคำในพระวินัยว่า เตน โข ปน สมเยน ภควา (ในสมัยนั้นพระผู้มีพระภาค) หากจะปฏิเสธพระอภิธรรมด้วยคำขึ้นต้นเช่นนี้ ก็ต้องปฏิเสธพระสูตรและพระวินัยด้วย เพราะทั้งพระสูตรและพระวินัยล้วนฟังมาจากพระพุทธเจ้าเช่นกัน

ข้ออ้างที่ ๕ กล่าวว่า: *นิกายสรวาสติวาทิน ซึ่งมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่านิกายอภิธรรม เพราะเชื่อถืออภิธรรมมาก ยังเห็นว่าพระอภิธรรม-ปิฎกเป็นสาวกภาษิต แต่งโดยพระมหากัจจายนะ พระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ ไม่ใช่พุทธวจนะโดยตรง*

ในข้อนี้อธิบายได้ว่า ความเห็นที่กล่าวไว้ในนิกายมหายานทั้งหมด รวมทั้งความเห็นของคนยุคต่อมาซึ่งไม่พบในอรรถกถา เมื่อเทียบกับหลักการตัดสินคำสอน ก็เป็นเพียงอัตโนมติที่น่าเชื่อถือน้อยที่สุด และเมื่อความเห็นนี้ขัดแย้งกับพุทธพจน์ที่มีมาในพระไตรปิฎกและหลักฐานจากอรรถกถา ก็ย่อมจะเชื่อถือไม่ได้ หลักการตัดสินคำสอนนั้นมีกล่าวไว้ ๔ อย่างในคัมภีร์อรรถกถา[๔๓] โดยมีความสำคัญตามลำดับดังนี้

๑. สุตตะ (บรรทัดฐาน) คือ พระไตรปิฎก

๒. สุตตานุโลมะ (อนุโลมตามบรรทัดฐาน) คือ มหาปเทศ ๔

๓. อาจริยวาทะ (มติของอาจารย์) คือ คัมภีร์อรรถกถา

๔. อัตโนมติ (ความเห็นของตน) คือ ความเห็นของแต่ละคน

ผู้เขียนคิดว่าถ้าชาวพุทธนิยมใช้ความเห็นส่วนตัวของแต่ละคนมาตัดสินคำสอนในศาสนา ความฟั่นเฟือนแห่งพระสัทธรรมย่อมต้องเกิดขึ้น เพราะบุคคลอาจเข้าใจคำสอนไม่เหมือนกันขึ้นอยู่กับการสั่งสมปัญญาของแต่ละคนในปัจจุบัน เปรียบได้กับเรื่องเจ้าชาย ๓ พระองค์ คือ เจ้ากิมพิละ เจ้าภัททิยะ และเจ้าอนุรุทธะ ซึ่งทรงสนทนากันว่า “ข้าวเกิดที่ไหน” ทั้งสามพระองค์ตรัสตอบไม่ตรงกัน กล่าวคือ เจ้ากิมพิละตรัสว่า “ข้าวเกิดที่ฉาง” เจ้าภัททิยะตรัสว่า “ข้าวเกิดที่หม้อ” ส่วนเจ้าอนุรุทธะตรัสว่า “ข้าวเกิดที่ถาดทอง” ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่าเจ้าชายทั้งสามพระองค์ไม่เคยทอดพระเนตรเห็นนาข้าวเลย แต่เห็นข้าวที่ฉางบ้าง หม้อบ้าง ถาดทองบ้าง จึงมีความคิดเห็นแตกต่างกัน[๔๔]

ข้ออ้างที่ ๖ กล่าวว่า: *ก่อนเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระพุทธองค์ตรัสมอบพระพุทธศาสนาไว้ในความรับผิดชอบของสาวกว่า ธมฺโม จ วินโย จ (พระธรรมและวินัย) มิได้ตรัสถึงพระอภิธรรมเลย*

ในเรื่องนี้มีกล่าวจริงในมหาปรินิพพานสูตร ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสให้ถือพระธรรมวินัยเป็นศาสดาแทนพระองค์ดังนี้ว่า

> โย โว อานนฺท มยา ธมฺโม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญตฺโต, โส โว มมจฺจเยน สตฺถา.[๔๕]
>
> “ดูกรอานนท์ ตถาคตได้แสดงธรรมและวินัยไว้แล้ว ธรรมและวินัยนั้นจะเป็นศาสดาของพวกเธอเมื่อตถาคตล่วงลับไป”

หากการกล่าวอ้างว่า ธรรม ในที่นี้ ให้หมายถึงพระสูตรอย่างเดียว

ย่อมไม่ถูกต้อง เพราะคำว่า ธรรม เป็นคำทั่วไปไม่เจาะจงว่าคือพระสูตร ถ้าพระพุทธองค์ทรงประสงค์จะระบุถึงพระสูตรเท่านั้น ก็พึงตรัสว่า สุตฺตนฺโต (พระสูตร) แทน ธมฺโม (ธรรม) แต่มิได้ตรัสเช่นนี้ ดังนั้น ธรรม ในที่นี้จึงหมายถึงพระสูตรและพระอภิธรรมทั้งสองอย่าง ดังคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า

> ตำ สกลำปิ สุตฺตนฺตปิฏกำ มยิ ปรินิพฺพุเต ตุมฺหากำ สตฺถุกิจฺจำ สาเธสฺสติ. ฯเปฯ ตำ สกลำปิ อภิธมฺมปิฏกำ มยิ ปรินิพฺพุเต ตุมฺหากำ สตฺถุกิจฺจำ สาเธสฺสตีติ.[๔๖]
>
> “แม้พระสุตตันตปิฎกทั้งหมดนั้นย่อมกระทำหน้าที่ของศาสดาแก่เธอทั้งหลายเมื่อเราปรินิพพานแล้ว...แม้พระอภิธรรมปิฎกทั้งหมดนั้นย่อมกระทำหน้าที่ของศาสดาแก่เธอทั้งหลายเมื่อเราปรินิพพานแล้ว...”

ข้ออ้างที่ ๗ กล่าวว่า: *ภาษาในพระอภิธรรมปิฎกเป็นสำนวนภาษารุ่นหลัง เป็นแบบความเรียงลักษณะวิชาการ ไม่ใช่ภาษาพูดสนทนาแบบภาษาในพระสูตรและพระวินัย*

ในข้อนี้ชี้แจงได้ว่า ภาษาในพระสูตรและวินัย ส่วนใหญ่เป็นการตรัสในลักษณะแสดงธรรมหรือบัญญัติสิกขาบท จึงเป็นภาษาพูดสนทนา ส่วนพระอภิธรรมเป็นคำสอนในเชิงวิชาการ จึงเป็นแบบความเรียงไม่ใช่ภาษาพูด สำนวนที่ปรากฏต่างกันขึ้นอยู่กับโอกาสที่ตรัสสอน ไม่ใช่เนื่องจากพระอภิธรรมแต่งขึ้นภายหลัง

ความจริงสำนวนภาษาพูดก็มีอยู่ในพระอภิธรรมเช่นกัน คือใน

คัมภีร์วิภังค์ ตอนสติปัฏฐานวิภังค์ และคัมภีร์ปุคคลบัญญัติทั้งหมด ก็เป็นภาษาพูดเหมือนพระสูตร

ในทำนองเดียวกัน ภาษาวิชาการแบบในพระอภิธรรมก็มีในพระสูตรและพระวินัยเช่นกัน โดยจะขอนำตัวอย่างมากล่าวเทียบเคียงไว้ ดังต่อไปนี้

> โย ปนาติ โย ยาทิโส ยถายุตฺโต ยถาชจฺโจ ยถานาโม ยถา-โคตฺโต ยถาสีโล ยถาวิหารี ยถาโคจโร เถโร วา นโว วา มชฺฌิโม วา, เอโส วุจฺจติ โย ปนาติ.[๔๗]
>
> “พระดำรัสว่า โย ปน (ภิกษุใด) มีความหมายว่า ผู้ใด คือ ผู้เช่นใด มีการงานเช่นใด มีชาติอย่างใด มีชื่ออย่างใด มีโคตรอย่างใด มีปกติอย่างใด มีธรรมเครื่องอยู่อย่างใด มีอารมณ์อย่างใด เป็นเถระก็ตาม นวกะก็ตาม มัชฌิมะก็ตาม ภิกษุนี้เรียกว่า โย ปน (ภิกษุใด)”

ข้อความนี้มาจากพระวินัยปิฎก มหาวิภังค์ พึงสังเกตว่าเป็นภาษาความเรียงแบบวิชาการ และยังคล้ายคลึงกับภาษาที่ใช้ในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายบทแต่ละบทโดยละเอียด

แม้ในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ ก็มีข้อความในลักษณะเช่นนี้ ดังต่อไปนี้

> กตมา จ ภิกฺขเว สมฺมาทิฏฺฐิ อริยา อนาสวา โลกุตฺตรา มคฺคงฺคา. ยา โข ภิกฺขเว อริยจิตฺตสฺส อนาสวจิตฺตสฺส อริยมคฺค-สมงฺคิโน อริยมคฺคํ ภาวยโต ปญฺญา ปญฺญินฺทฺริยํ ปญฺญาพลํ

ธมฺมวิจยสมฺโพชฌงฺโค สมฺมาทิฏฺฐิ มคฺคงฺคํ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว สมฺมาทิฏฺฐิ อริยา อนาสวา โลกุตฺตรา มคฺคงฺคา.[๔๘]

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัมมาทิฏฐิของพระอริยะที่ไม่มีอาสวะ พ้นจากโลก เป็นองค์มรรค เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ปัญญา ปัญญาเป็นใหญ่ ปัญญามีกำลัง สัมโพชฌงค์ที่หยั่งรู้ธรรม องค์แห่งมรรคคือความเห็นชอบ ของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรค อยู่นี้ เรียกว่า สัมมาทิฏฐิของพระอริยะที่ไม่มีอาสวะพ้นจากโลก เป็นองค์มรรค"

พึงเทียเคียงพระดำรัสข้างต้นนี้กับข้อความในพระอภิธรรมปิฎก ดังต่อไปนี้

กตมา ตสฺมึ สมเย สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ. ยา ตสฺมึ สมเย ปญฺญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย สลฺลกฺขณา อุปลกฺขณา ปจฺจุลกฺขณา ปณฺฑิจฺจํ โกสลฺลํ เนปุญฺญํ เวภพฺยา จินฺตา อุป-ปริกฺขา ภูรี เมธา ปริณายิกา วิปสฺสนา สมฺปชญฺญํ ปโตโท ปญฺญา ปญฺญินฺทฺริยํ ปญฺญาพลํ ปญฺญาสตฺถํ ปญฺญาปาสาโท ปญฺญาอาโลโก ปญฺญาโอภาโส ปญฺญา ปชฺโชโต ปญฺญารตนํ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ, อยํ ตสฺมึ สมเย สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ.[๔๙]

"สัมมาทิฏฐิที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ปัญญา ความรู้แจ้ง ความหยั่งรู้ ความหยั่งรู้โดยประการต่างๆ ความหยั่งรู้ธรรม

ความกำหนดรู้ ความหมายรู้ ความกำหนดเฉพาะ ความรู้ ความฉลาด ความแยบคาย ความรู้แจ่มแจ้ง ความใคร่ครวญ ปัญญา เหมือนแผ่นดิน ปัญญาทำลายกิเลส ปัญญานำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนปฏัก ปัญญา ปัญญาเป็นใหญ่ ปัญญามีกำลัง ปัญญาเหมือนศาสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความหยั่งรู้ธรรม ความเห็นชอบ ชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น”

นอกจากนั้น ยังมีอุทาหรณ์จากมัชฌิมนิกายอีกอุทาหรณ์หนึ่ง ดังนี้

กตโม จ ภิกฺขเว สมฺมาสงฺกปฺโป อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคงฺโค. โย โข ภิกฺขเว อริยจิตฺตสฺส อนาสวจิตฺตสฺส อริยมคฺค-สมงฺคิโน อริยมคฺคํ ภาวยโต ตกฺโก วิตกฺโก สงฺกปฺโป อปฺปนา พฺยปฺปนา เจตโส อภินิโรปนา วจีสงฺขาโร, อยํ ภิกฺขเว สมฺมา-สงฺกปฺโป อริโย อนาสโว โลกุตฺตโร มคฺคงฺโค.[๕๐]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัมมาสังกัปปะของพระอริยะที่ไม่มีอาสวะ พ้นจากโลก เป็นองค์มรรค เป็นไฉน ดูกรภิกษุทั้งหลาย ความตรึก ความวิตก ความดำริ ความแน่ว ความแน่ ความยกจิตเข้าไปสู่อารมณ์ วจีสังขาร ของภิกษุผู้มีจิตไกลจากข้าศึก มีจิตหาอาสวะมิได้ ถึงพร้อมด้วยอริยมรรค เจริญอริยมรรค

อยู่นี้ เรียกว่าสัมมาสังกัปปะของพระอริยะที่ไม่มีอาสวะพ้นจากโลก เป็นองค์มรรค”

พึงเทียบเคียงพระดำรัสข้างต้นนี้กับพระดำรัสในพระอภิธรรมปิฎกดังต่อไปนี้

กตโม ตสฺมึ สมเย สมฺมาสงฺกปฺโป โหติ. โย ตสฺมึ สมเย ตกฺโก วิตกฺโก สงฺกปฺโป อปฺปนา พฺยปฺปนา เจตโส อภินิโรปนา สมฺมา-สงฺกปฺโป, อยํ ตสฺมึ สมเย สมฺมาสงฺกปฺโป โหติ.[๕๑]

“สัมมาสังกัปปะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน ความตรึก ความวิตก ความดำริ ความแน่ว ความแน่ ความยกจิตเข้าไปสู่อารมณ์ ความดำริชอบ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น ชื่อว่า สัมมา-สังกัปปะ”

ข้ออ้างที่ ๘ กล่าวว่า: *การศึกษาพระอภิธรรมในปัจจุบัน มุ่งเรียนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะซึ่งพระเถระรุ่นหลังแต่ง จึงไม่มีผลแต่อย่างใด เพราะคัมภีร์ดังกล่าวไม่ใช่พุทธพจน์*

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแม้จะแต่งภายหลังพุทธกาลในราวพุทธ-ศตวรรษที่ ๑๖ แต่ก็ได้ประมวลความจากพระอภิธรรมปิฎกเพื่อให้เยาวชนศึกษาเล่าเรียนได้ง่าย คัมภีร์นี้เป็นเช่นทางลัดที่ช่วยให้เข้าใจพระอภิธรรมได้รวดเร็ว การศึกษาคัมภีร์นี้จึงอำนวยประโยชน์แก่นักศึกษาเป็นอย่างมาก เมื่อศึกษาคัมภีร์นี้แล้วได้เรียนพระอภิธรรมปิฎกต่อไป ก็จะเข้าใจความในพระอภิธรรมปิฎกที่ละเอียดลึกซึ้งได้เป็นอย่างดี เช่น จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ ดวง พบในพระอภิธรรมปิฎกเป็นหมวดหมู่ ดังนี้

จิต	เลขหน้าในธรรมสังคณี	เลขหน้าในวิภังค์
อกุศลจิต ๑๒	๑๐๕-๒๔	๓๖๔
อกุศลวิปากจิต ๗	๑๕๖-๖๐	๓๗๐
อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘	๑๒๐-๑	๓๖๕-๗๑
อเหตุกกิริยาจิต ๓	๑๖๐-๑	๓๗๑
มหากุศลจิต ๘	๑๕๐	๓๖๒
มหาวิปากจิต ๘	๑๓-๒๓	๓๖๘
มหากิริยาจิต ๘	๑๖๔	๓๗๒
รูปาวจรกุศลจิต ๕	๕๐-๗๙	๓๑๙-๒๑
รูปาวจรวิปากจิต	๕๑๓-๓๔	๓๒๔
รูปาวจรกิริยาจิต ๕	๑๖๕	๓๒๖
อรูปาวจรกุศลจิต ๔	๗๙-๘๐	๓๒๑
อรูปาวจรวิปากจิต ๔	๑๓-๔๕	๓๒๕
อรูปาวจรกิริยาจิต ๕	๑๖๕-๒๖	๓๒๖
โลกุตตรกุศลจิต ๔/๒๐	๘๔-๑๐๔	๓๒๑-๒๔
โลกุตตรวิปากจิต ๔/๒๐	๑๓๖-๕๗	๓๒๕-๒๖

ข้ออ้างที่ ๙ กล่าวว่า: *อภิธรรมเป็นเรื่องของเนื้อหาล้วนๆ แตกต่างจากพระสูตรตรงที่พระสูตรเกี่ยวข้องกับบุคคล สถานที่ที่พระพุทธเจ้าปรารภก่อนจะตรัส แต่พระอภิธรรมไม่กล่าวถึง นักปราชญ์ต่างๆ จึงลงมติพ้องกันว่าเนื้อหาอภิธรรมคือส่วนหนึ่งที่ประมวลข้อธรรมในพระสูตรให้เป็นระบบโดยตัดส่วนที่ไม่เกี่ยวข้องออกไป คัมภีร์อภิธรรมจึงเกิดขึ้น*

หลังระบบนิกายทั้ง ๔

ในข้อนี้ชี้แจงได้ว่า การกล่าวถึงบุคคลและสถานที่ในพระสูตรนั้นๆ เป็นคำปรารภของพระอานนท์ที่ต้องการกล่าวยืนยันข้อความในพระสูตร ซึ่งมีบุคคลและสถานที่เป็นหลักฐาน อย่างไรก็ตาม มีพระสูตรจำนวนมากที่พระอานนท์มิได้กล่าวถึงบุคคลและสถานที่ไว้ เช่น อังคุตตรนิกาย เอกนิบาต ทุกนิบาต เป็นต้น แม้พระวินัยปิฎกก็มีข้อความส่วนใหญ่ซึ่งมิได้ระบุถึงบุคคลและสถานที่ไว้ การอ้างว่าพระอภิธรรมไม่มีการกล่าวถึงบุคคลและสถานที่แสดงว่าพระอภิธรรมแต่งภายหลังพุทธกาล จึงมิใช่เหตุผลที่เหมาะสม

ข้ออ้างที่ ๑๐ กล่าวว่า: *ระยะที่แต่งคัมภีร์อภิธรรมยังไม่มีหลักฐานกำหนดลงไปว่าเมื่อไร อย่างน้อยที่สุด การที่อภิธรรมปิฎกไม่ปรากฏในวินัยปิฎก จุลวรรค แสดงให้เห็นว่าคัมภีร์นี้ไม่ได้ "ขึ้น" สู่สังคายนาที่ ๒*

ในข้อนี้ชี้แจงได้ว่า ข้อความที่เกี่ยวกับพระอภิธรรมได้ปรากฏแล้วในพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎก ดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น พระอภิธรรมจึงมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล

นอกจากนี้ ในคัมภีร์จุลวรรค พระสูตรที่ระบุถึงว่าได้รับสังคายนามีเพียงสองสูตร คือ พรหมชาลสูตร และสามัญญผลสูตร ถ้าถือเอาเฉพาะพระสูตรที่พบโดยตรงดังนี้ พระสุตตันตปิฎกก็ควรมีเพียงสองสูตรเช่นกัน โดยความเป็นจริง พระธรรมสังคาหกาจารย์แสดงสูตรทั้งสองเป็นตัวอย่างโดยสังเขปเพื่อให้รู้ลักษณะการถามตอบในการสังคายนาเท่านั้น ดังคำสรุปความที่ท่านกล่าวไว้ว่า

เอเตเนว อุปาเยน ปญฺจปิ นิกาเย ปุจฺฉิ. ปุฏฺโฐ ปุฏฺโฐ อายสฺมา อานนฺโท วิสฺสชฺเชสิ.[๕๒]

“พระมหากัสสปะถามนิกายทั้ง ๕ โดยนัยนี้ ท่านพระอานนท์ ซึ่งพระมหากัปปสะถามแล้วได้ตอบทุกๆ ข้อ”

อนึ่ง ข้อความที่พบในคัมภีร์จุลวรรคเป็นบันทึกของสังคายนาครั้งที่ ๑ ซึ่งพระอรหันต์ ๕๐๐ รูปมีพระมหากัสสปะเป็นประธานจัดขึ้น ณ ถ้ำสัตตบรรณคูหา กรุงราชคฤห์ และกลายเป็นบรรทัดฐานของการสังคายนาครั้งต่อๆ มาซึ่งได้สังคายนาตามหมวดหมู่ที่จัดไว้ในครั้งแรก

ข้ออ้างที่ ๑๑ กล่าวว่า: *อีกแง่หนึ่ง “สังคายนา” แปลว่า “สวดพร้อมกัน” สิ่งที่สวดจะต้องเป็นสิ่งที่พระสงฆ์เคยศึกษาท่องบ่นขึ้นใจมาแล้วกรณีที่อภิธรรมมิได้ขึ้นสู่สังคายนาครั้งที่ ๒ ก็อาจเป็นเพราะไม่ใช่สิ่งที่พระสงฆ์จำทรงอย่างธรรมหรือวินัย อาจจะต้องแต่งตั้งมหาเถระเป็นกลุ่มย่อยเพื่อแต่งหรือตรวจสอบว่าแต่งอธิบายไปตรงพระพุทธวจนะหรือไม่*

ในข้อนี้ชี้แจงได้ว่า เมื่อมีหลักฐานแน่ชัดว่าพระอภิธรรมปิฎกที่นับเข้าในขุททกนิกายได้รับสังคายนาในสมัยสังคายนาครั้งที่ ๑ ข้ออ้างนี้ก็ไม่สมเหตุผล ทั้งการศึกษาโดยใช้ความทรงจำพระอภิธรรมก็มีมาแต่สมัยพุทธกาล ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ข้ออ้างที่ ๑๒ กล่าวว่า: *นอกจากเนื้อหาแล้วที่กล่าวถึงมากคือเกี่ยวแก่ตัวผู้แต่ง ข้างฝ่ายเถรวาทบาลีถือว่าพระพุทธเจ้าตรัสอภิธรรมทั้ง ๗ ปกรณ์ ในสัปดาห์ที่ ๗ นับแต่ตรัสรู้ คัมภีร์อัฏฐสาลินีระบุว่า*

พระพุทธเจ้าตรัสรู้อภิธรรมใต้โคนโพธิ์พฤกษ์ ข้อมูลนี้ขัดกับพงศาวดารด้วยคัมภีร์มหาวงศ์และทีปวงศ์ก็ระบุเด่นชัดว่ากถาวัตถุปกรณ์ซึ่งเป็นอภิธรรมเล่มสุดท้ายนั้น ผู้แต่งคือพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ เมื่อคราวสังคายนาที่เมืองปาฏลีบุตรราว ๒๓๕ ปี หลังพุทธปรินิพพาน

ในข้อนี้ชี้แจงได้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสคัมภีร์กถาวัตถุไว้โดยสังเขปมีปุคคลกถาซึ่งจำแนกเป็นสุทธสัจฉิกัฏฐะ โอกาสสัจฉิกัฏฐะ กาลสัจฉิกัฏฐะ อวยวสัจฉิกัฏฐะ โอกาสสัจฉิกัฏฐะ กาลสัจฉิกัฏฐะ และอวยวสัจฉิกัฏฐะ ซึ่งมีจำนวน ๑๒ หน้าตามฉบับมหาจุฬาฯ ถัดจากนั้นไปเป็นคำอธิบายของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระซึ่งมีประมาณ ๕๐๘ หน้า

จากข้ออ้างทั้งหมดที่ได้ยกมาแสดงไว้นี้ พึงสังเกตว่าการปฏิเสธพระอภิธรรมว่าไม่ใช่พระพุทธพจน์และเป็นตำรารุ่นหลังพุทธกาล ล้วนเป็นความเห็นของชาวตะวันตกที่เริ่มหันมาศึกษาศาสนาพุทธราวร้อยกว่าปีมานี้ ไม่ใช่ความเห็นของชาวพุทธนิกายเถรวาท ความจริงแล้วชาวตะวันตกนิยมศึกษาภาษาบาลีด้วยเห็นว่าเป็นภาษาเก่าที่น่าสนใจเหมือนภาษาสันสกฤต แต่ไม่ได้มุ่งเรียนรู้หลักธรรมเพื่อนำมาปฏิบัติให้พ้นทุกข์ อนึ่ง พระอภิธรรมเป็นธรรมที่สุขุมลุ่มลึก ถ้าไม่มีผู้เชี่ยวชาญชี้แนะก็ยากที่จะเข้าใจได้ และเมื่อไม่เข้าใจพระอภิธรรมจึงเชื่อว่าไม่ใช่คำสอนของพระพุทธเจ้า

ท่านอาจารย์ธัมมานันทะ อัครมหาบัณฑิต เจ้าอาวาสวัดท่ามะโอ ได้เคยกล่าวว่า “Mrs. Rhys Davids และคณะแปลของสมาคมบาลี-ปกรณ์ในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๔ ได้เดินทางไปประเทศพม่าหลายครั้ง

เพื่อถามปัญหาเกี่ยวกับพระอภิธรรม ทั้งนี้เพื่อเป็นอุปการะในการแปลอภิธรรมปิฎก และผู้ที่ตอบปัญหาแก่พวกเขาคือพระเถระผู้มีชื่อเสียงเลื่องลือในยุคนั้นอันได้แก่พระญาณธชะ (แลดีสยาดอ) แห่งวัดแลดี จังหวัดโมงยวา และพระวิสุทธาจาระ (มหาวิสุทธารามสยาดอ) แห่งวัดวิสุทธาราม จังหวัดมันดเลย์ โดยเฉพาะพระญาณธชะได้แต่งคัมภีร์อธิบายปัฏฐานโดยย่อเป็นภาษาบาลีชื่อว่า ปัฏฐานุทเทสทีปนี เพื่อช่วยให้ชาวตะวันตกศึกษาคัมภีร์ปัฏฐานได้ง่าย และท่านได้ตอบปัญหาของ Mrs. Rhys Davids เกี่ยวกับคัมภีร์ยมกเป็นภาษาบาลีชื่อว่า ยมกปุจฉาวิสัชชนา อย่างไรก็ตาม ชาวพม่าทราบดีว่า Mrs. Rhys Davids ไม่ใช่พุทธศาสนิกชน และเนื่องจากมีความเข้าใจภาษาบาลีเป็นอย่างดี ชาวพม่าจึงยกย่องเป็นปาลิเทวี (เทวีแห่งบาลี)”

ท่านอาจารย์ธัมมานันทะยังได้กล่าวว่า “พระภิกษุชาวพม่ารูปหนึ่งที่พำนักอยู่ในกรุงลอนดอนเป็นเวลานานชื่อว่า พระเสฏฐิลาภิวงศ์ ซึ่งชาวตะวันตกรู้จักในนามว่า U Thitila นั้นได้เคยกล่าวกับท่านไว้ว่า ‘ผู้แปลคัมภีร์ในสมาคมบาลีปกรณ์ส่วนใหญ่ไม่ใช่ชาวพุทธ’” ดังนั้น การแสดงความคิดเห็นของชาวตะวันตกจึงมิใช่กล่าวไว้อย่างเป็นกลางในเชิงวิชาการ แต่มุ่งวิพากย์วิจารณ์พระไตรปิฎกซึ่งเป็นที่บรรทัดฐานของชาวพุทธ อนึ่ง เมื่อสมาคมบาลีปกรณ์ขาดแคลนผู้สามารถแปลคัมภีร์วิภังค์ จึงได้อาราธนาพระเสฏฐิลาภิวงศ์เป็นผู้แปล นายกสมาคมบาลีปกรณ์ในขณะนั้น คือ Miss I. B. Horner ยังได้เขียนคำนำหนังสือยกย่องผู้แปลไว้ด้วย

อาจกล่าวได้ว่าชาวตะวันตกส่วนใหญ่ไม่ใช่ผู้เชี่ยวชาญหลักธรรมอย่างแท้จริงและไม่ใช่ชาวพุทธ หากแต่เป็นผู้สนใจใฝ่รู้ภาษา การอ้างทรรศนะของพวกเขาแล้วปฏิเสธพระอภิธรรมทั้งที่เป็นคัมภีร์ดั้งเดิมของเถรวาทจึงเป็นเรื่องไม่ดีงามสำหรับชาวพุทธ เพราะผู้ไม่เคารพในธรรมก็เหมือนไม่เคารพในพระศาสดาผู้ประกาศธรรม และยังไม่เคารพในพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติตามธรรม ดังนั้น การตำหนิว่าพระอภิธรรมไม่ใช่พระพุทธพจน์จึงอาจจัดว่าเป็นความไม่เคารพในพระรัตนตรัยซึ่งชาวพุทธไม่พึงกระทำโดยแท้

บทสรุป

พระอภิธรรมปิฎกฉบับปัจจุบันเป็นคำอธิบายของพระสารีบุตรที่สดับพระอภิธรรมมาจากพระพุทธเจ้า มีเพียงคัมภีร์กถาวัตถุที่แต่งโดยพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระในราวพุทธศักราช ๒๓๕ ซึ่งแต่งตามหัวข้อที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้โดยย่อ ดังนั้น แม้จะกล่าวว่าพระอภิธรรมเป็นคำสอนของพระสารีบุตร แต่ก็จัดเป็นคำสอนตามพระพุทธพจน์ จึงควรถือได้ว่าพระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์เช่นกัน

บทความนี้เขียนขึ้นด้วยความตั้งใจจะเชิดชูพระอภิธรรมปิฎกด้วยเห็นว่าการดำรงรักษาพระพุทธวจนะในพระไตรปิฎกนั้นเป็นหน้าที่ของพุทธบริษัท ๔ ถ้าเราไม่ช่วยกันพิทักษ์คุ้มครองไว้ พระศาสนาก็คงคล้ายกับต้นไม้ที่ถูกตัดกิ่ง โค่นลำต้น แล้วต่อไปก็จะถูกถอนรากในที่สุด แม้พระพุทธองค์ก็ทรงเล็งเห็นความสำคัญของการธำรงรักษ์พระพุทธวจนะ

จึงตรัสข้อความนี้ไว้ในอังคุตตรนิกายว่า

เทฺวเม ภิกฺขเว ตถาคตํ อพฺภาจิกฺขนฺติ. กตเม เทฺว. โย จ ภาสิตํ ลปิตํ ตถาคเตน อภาสิตํ อลปิตํ ตถาคเตนาติ ทีเปติ, โย จ อภาสิตํ อลปิตํ ตถาคเตน ภาสิตํ ลปิตํ ตถาคเตนาติ ทีเปติ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ตถาคตํ อพฺภาจิกฺขนฺติ.[๕๓]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนสองจำพวกนี้ย่อมกล่าวตู่ตถาคต คนสองจำพวกเป็นไฉน คือคนที่แสดงสิ่งที่ตถาคตตรัสภาษิตไว้ว่า ตถาคตมิได้ตรัสภาษิตไว้ และคนที่แสดงสิ่งที่ตถาคตมิได้ตรัสภาษิตไว้ว่า ตถาคตได้ตรัสภาษิตไว้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนสองจำพวกนี้แลย่อมกล่าวตู่ตถาคต”

เทฺวเม ภิกฺขเว ตถาคตํ นาพฺภาจิกฺขนฺติ. กตเม เทฺว. โย จ อภาสิตํ อลปิตํ ตถาคเตน อภาสิตํ อลปิตํ ตถาคเตนาติ ทีเปติ, โย จ ภาสิตํ ลปิตํ ตถาคเตน ภาสิตํ ลปิตํ ตถาคเตนาติ ทีเปติ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ตถาคตํ นาพฺภาจิกฺขนฺติ.[๕๔]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนสองจำพวกนี้ย่อมไม่กล่าวตู่ตถาคต คนสองจำพวกเป็นไฉน คือคนที่แสดงสิ่งที่ตถาคตมิได้ตรัสภาษิตไว้ว่า ตถาคตมิได้ตรัสภาษิตไว้ และคนที่แสดงสิ่งที่ตถาคตตรัสภาษิตไว้ว่า ตถาคตได้ตรัสภาษิตไว้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนสองจำพวกนี้แลย่อมไม่กล่าวตู่ตถาคต”

เย เต ภิกฺขเว ภิกฺขู อธมฺมํ อธมฺโมติ ทีเปนฺติ, เต ภิกฺขเว ภิกฺขู พหุชนหิตาย ปฏิปนฺนา พหุชนสุขาย พหุโน ชนสฺส อตฺถาย

หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานำ. พหุญฺจ เต ภิกฺขเว ภิกฺขู ปุญฺญำ ปสวนฺติ. เต จิมำ สทฺธมฺมำ ฐเปนฺติ.[๕๕]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้แสดงสิ่งที่มิใช่ธรรมว่ามิใช่ธรรม ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเจริญ เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชน เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นย่อมได้รับกุศลมาก และชื่อว่าดำรงพระสัทธรรมนี้”

เย เต ภิกฺขเว ภิกฺขู ธมฺมำ ธมฺโมติ ทีเปนฺติ, เต ภิกฺขเว ภิกฺขู พหุชนหิตาย ปฏิปนฺนา พหุชนสุขาย พหุโน ชนสฺส อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานำ. พหุญฺจ เต ภิกฺขเว ภิกฺขู ปุญฺญำ ปสวนฺติ. เต จิมำ สทฺธมฺมำ ฐเปนฺติ.[๕๖]

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้แสดงธรรมว่าเป็นธรรม ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเจริญ เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชน เพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นย่อมได้รับกุศลมาก และชื่อว่าดำรงพระสัทธรรมนี้”

&&&&

ประวัติคัมภีร์สัททาวิเสส

ความเป็นมาและความหมายของ สัททาวิเสส

คำว่า สัททาวิเสส ปรากฏใช้เป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๑ พบหลักฐานการใช้คำนี้ในจดหมายเหตุพงศาวดารเรื่องการสังคายนาพระไตรปิฎกเมื่อพุทธศักราช ๒๓๓๑ ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ (ปัจจุบันคือวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์) การทำสังคายนาในครั้งนั้นได้แบ่งออกเป็น ๔ กอง คือ

๑. กองพระวินัย

๒. กองพระสูตร

๓. กองพระปรมัตถ์ หรือพระอภิธรรม

๔. กองพระสัททาวิเสส

คำว่า สัททาวิเสส มิได้อธิบายไว้ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน กล่าวตามรูปศัพท์แล้วจัดเป็นศัพท์สมาสมาจากคำสองคำ คือ สัททา กับ วิเสส คำว่า สัททา มาจากรูปศัพท์ในภาษาบาลีว่า สทฺท ซึ่งมักแปลว่า “เสียง” หรือ “ศัพท์” แต่ในที่นี้แปลว่า “ไวยากรณ์” ดังคำว่า สทฺทานุสาสน (คัมภีร์อธิบายไวยากรณ์) สทฺทสตฺถ (คัมภีร์ไวยากรณ์) สทฺทวิทู (ผู้รู้ไวยากรณ์) สทฺทนีติ (ระเบียบแห่งไวยากรณ์) แม้ในภาษาสันสกฤตก็ปรากฏรูปคำที่คล้ายคลึงกันว่า ศพฺท ในคำว่า ศพฺทานุศาสน

(คัมภีร์อธิบายไวยากรณ์), ศพฺทศาสฺตฺร (คัมภีร์ไวยากรณ์) โดยเหตุที่ภาษาไทยมีลักษณะสำคัญประการหนึ่งคือ ไม่นิยมออกเสียงหนักในพยางค์สุดท้าย เมื่อนำคำบาลีมาใช้ เช่น วีถิ กวิ อคฺคิ มุนิ จึงได้แผลงรูปและออกเสียงยาวเป็น วิถี กวี อัคคี และมุนี เป็นต้น ดังนั้น คำบาลีว่า สทฺท จึงมีรูปเป็น สัททา ส่วนคำว่า วิเสส ยังคงรูปเดิมเช่นในภาษาบาลี (แปลว่า วิเศษ) ดังนั้น คำว่า สัททาวิเสส จึงแปลว่า“ไวยากรณ์พิเศษ” คือไวยากรณ์ที่เป็นอุปการะสำคัญในการศึกษาค้นคว้าพระไตรปิฎก

สัททาวิเสสและกลุ่มคัมภีร์อื่นเพื่อการศึกษาบาลีในพระไตรปิฎก

สัททาวิเสส คือ กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีที่ว่าด้วยหลักภาษาในพระไตรปิฎก เป็นคัมภีร์พื้นฐานแห่งความเข้าใจในภาษาบาลีตลอดจนการเรียนรู้และวินิจฉัยข้ออรรถข้อธรรมในพระไตรปิฎก ปัจจุบันในหอสมุดแห่งชาติมีบัญชีรายชื่อกลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสส ๑๕๓ คัมภีร์ซึ่งรวมทั้งคัมภีร์ภาษาบาลีและสันสกฤตที่แต่งในลังกา พม่า และไทย สำหรับในประเทศพม่ามีรายชื่อคัมภีร์สัททาวิเสสที่แต่งขึ้นเฉพาะในพม่าเป็นภาษาบาลีอย่างเดียวจำนวน ๑๓๔ คัมภีร์

ความจริงชื่อว่าสัททาวิเสสหมายความถึงกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นหลัก แต่ยังมีคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วยหลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อรวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นอุปการะในการศึกษาพระไตรปิฎก อาจแบ่งได้เป็น ๔ ประเภท คือ

๑. กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์หรือสัททาวิเสส คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา

เช่น กัจจายนไวยากรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ สัททนีติปกรณ์ เป็นต้น

๒. กลุ่มคัมภีร์นิฆัณฑุ คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คัมภีร์เอกักขรโกศ เป็นต้น

๓. กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยระเบียบในการวางคำ ครุ ลหุ เป็นแบบต่างๆ เช่น คัมภีร์วุตโตทัย คัมภีร์ฉันโทมัญชรี เป็นต้น

๔. กลุ่มคัมภีร์เกฏุภะ คือ คัมภีร์ว่าด้วยการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการ เป็นต้น

กลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสส

เนื่องจากหลักภาษาเป็นสิ่งสำคัญที่ควรเรียนรู้ก่อนคัมภีร์อื่นทั้งหมด คัมภีร์สัททาวิเสสจึงเป็นตำราพื้นฐานของการศึกษาภาษาบาลี เพื่อให้ผู้ศึกษาสามารถเข้าใจหลักภาษาได้ถูกต้อง คัมภีร์สัททาวิเสสซึ่งเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวาง มีประวัติโดยสังเขปดังนี้

คัมภีร์สัททาวิเสสที่ละเอียดบริบูรณ์ซึ่งแต่งขึ้นโดยบุรพาจารย์ในกาลก่อนมีองค์ประกอบสำคัญ ๓ เรื่อง ได้แก่ **สูตร** คือ กฎหรือข้อบังคับให้ปฏิบัติตาม **วุตติ** คือ คำอธิบาย และ **อุทาหรณ์** คือ ตัวอย่าง คัมภีร์ดังกล่าวที่แต่งมาแต่โบราณกาลได้สาบสูญไปแล้วมีหลายคัมภีร์ เช่น นิรุตติปิฎกของพระมหากัจจายนะผู้เป็นมหาสาวก, จูฬนิรุตติของพระยมก, โพธิสัตตไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระโพธิสัตว์) ซึ่งมีสูตรแรกว่า นรวร-วจโนปการานิ จตฺตาลีสกฺขรานิ (อักษรที่เกื้อกูลแก่พระดำรัสของพระชินเจ้ามี ๔๐ ตัว) และสัพพคุณากรไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระสัพพคุณากร)

ซึ่งมีสูตรแรกว่า สิทฺธกมาทาทโย วณฺณกฺขรา ติตาลีส (เสียง อ เป็นเสียงแรก ๔๓ เสียง ชื่อว่า อักษร ตามลำดับแห่งความปรากฏ) คัมภีร์เหล่านี้มีอ้างไว้ในสัททนีติปกรณ์[๑] ซึ่งประพันธ์โดยพระอัคควงศ์ พระเถระชาวพม่าในสมัยพุกามราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ และพบในคัมภีร์พุทธิป-ปสาทนีซึ่งเป็นฎีกาของคัมภีร์ปทสาธนะ[๒] ที่ประพันธ์โดยพระราหุลพระเถระชาวสิงหลในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๐ คัมภีร์ไวยากรณ์ดังกล่าวสาบสูญไปตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๒๐ สันนิษฐานว่าคงเป็นเพราะมีไวยากรณ์ฉบับอื่นที่ละเอียดบริบูรณ์กว่าจึงไม่นิยมใช้ศึกษา ต่อมาจึงสาบสูญไปตามกาลเวลา

อนึ่ง คัมภีร์สัททาวิเสสที่แต่งไว้ดีเพียบพร้อมด้วยสูตร วุตติ และอุทาหรณ์เป็นเอกเทศปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน มีหลายคัมภีร์ จำแนกได้เป็น ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มกัจจายนไวยากรณ์ กลุ่มโมคคัลลานไวยากรณ์ และสัททนีติปกรณ์

ก. กลุ่มกัจจายนไวยากรณ์

คัมภีร์สัททาวิเสสฉบับเก่าแก่ที่สุดเท่าที่มีสืบทอดมาถึงปัจจุบัน คือ กัจจายนไวยากรณ์ โดยมีทัศนะเรื่องผู้แต่งคัมภีร์นี้ต่างกันเป็น ๓ ทัศนะ คือ

ทัศนะที่ ๑ เห็นว่า พระมหากัจจายนะในสมัยพุทธกาลเป็นผู้รจนา

ทัศนะที่ ๒ เห็นว่าพระมหากัจจายนะได้รจนาสูตรไว้แล้ว

ต่อมาบุคคลอื่นได้รจนาวุตติและอุทาหรณ์ เพื่ออธิบายคัมภีร์ให้ชัดเจนขึ้น

ทัศนะที่ ๓ เห็นว่า พระกัจจายนะในสมัยหลังพุทธกาลแต่งขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าสกมันธาตุในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ หรือในระหว่างที่ราชวงศ์ของกษัตริย์พระองค์นั้นเรืองอำนาจตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ เป็นต้นไปจนถึงพุทธศตรรษที่ ๙ บางมติกล่าวว่าแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖

แต่ละทัศนะมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

ทัศนะที่หนึ่ง : พระมหากัจจายนะรจนาขึ้นในครั้งพุทธกาล

ความเชื่อนี้ปรากฏครั้งแรกในอรรถกถาอปทานที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ และมตินี้เป็นที่ยอมรับของคัมภีร์ไวยากรณ์ที่แต่งในช่วง ๑,๐๐๐ ปีที่ผ่านมา อันได้แก่คัมภีร์นยาสะ (มุขมัตตทีปนี) ที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ปทรูปสิทธิฎีกาที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ นยาสัปปทีปิกาซึ่งเป็นฎีกาเก่าของคัมภีร์นยาสะที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวา (พ.ศ. ๑๗๗๘-๑๗๙๔) สัททนีติปกรณ์ที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวาเช่นกัน และนิรุตติสารมัญชูสาซึ่งเป็นฎีกาใหม่ของคัมภีร์นยาสะที่แต่งในพุทธศักราช ๒๑๙๓ ดังมีข้อความกล่าวว่า

> “พระมหากัจจายนะได้กล่าวปกรณ์ทั้งสาม คือ คัมภีร์กัจจายนะ คัมภีร์มหานิรุตติ และเนตติปกรณ์ ในท่ามกลางสงฆ์โดยเนื่องด้วยความปรารถนาของตน”[๓]

> “ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระกัจจายนะผู้มีปัญญาอันพระมุนี

ยกย่องแล้ว จักประพันธ์คัมภีร์อธิบายของพระกัจจายนะนั้น”[๔]

“ชื่อว่าผู้ประพันธ์ คือ พระมหากัจจายนะที่พระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระมหากัจจายนะนี้เป็นผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เป็นสาวกของเรา ซึ่งจำแนกอรรถที่เรากล่าวไว้โดยสังเขปให้พิสดาร”[๕]

“บทว่า กจฺจายนญฺจ คือ พระกัจจายนเถระผู้เป็นมหาสาวกและเป็นอาจารย์ผู้รอบรู้กฎไวยากรณ์ อันพระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะเลิศกว่าสาวกผู้อธิบายข้อความของพระพุทธดำรัสย่อให้พิสดาร”[๖]

“ถามว่า การทักท้วงคัมภีร์ที่ปราศจากโทษ เพราะแต่งโดยพระมหาสาวกผู้แตกฉานปฏิสัมภิทาและปราศจากโทษคืออาสวะ ทั้งเป็นผู้ฉลาดในบัญญัติทางโลกและเพราะอาจารย์ทั้งหมดยอมรับ ย่อมไม่สมควร มิใช่หรือ”[๗]

“ลำดับวิภัตติอาขยาตมี ติ เป็นต้น พระกัจจายนะผู้มีปรีชาดี ฉลาดในบัญญัติต่างๆ กล่าวไว้เพื่อศาสนาของพระชินเจ้า ข้าพเจ้าได้กล่าวลำดับของบทกริยาโดยเนื่องด้วย ภู ธาตุ โดยกระทำให้คล้อยตามลำดับวิภัตติอาขยาตนั้น”[๘]

“ข้าพเจ้าขอนมัสการพระกัจจายนะผู้มีปรีชาที่พระมุนีทรงชมเชย ผู้เป็นพระเถระที่ประเสริฐแตกฉานปฏิสัมภิทาญาณ ผู้ข้ามพ้นสาครแห่งสงสาร มีศีลหมดจดดี มีฉวีวรรณดั่งทองน่าชมดู”[๙]

คัมภีร์สุตตนิเทศที่พระเถระชาวพม่าชื่อพระสัทธัมมโชติปาละแต่งไว้ในพุทธศักราช ๑๙๙๐ ได้เล่าเหตุการณ์ที่ทำให้พระมหากัจจายนะรจนากัจจายนไวยากรณ์ว่า

> “ในพากย์นั้นสูตรว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต นี้เป็นประโยคแรกที่เป็นมุขปาฐะของพระผู้มีพระภาค มิใช่ประโยคที่พระกัจจายนะกล่าวไว้ ความโดยพิสดารว่า ภิกษุขรัวตารูปหนึ่งเรียนเอากรรมฐานในสำนักของพระผู้มีพระภาคแล้วนั่งที่ควงไม้สาละ เจริญกรรมฐานที่พิจารณารู้ความเกิดดับ เธอเห็นนกกระยางเที่ยวไปในน้ำแล้วเจริญกรรมฐานว่า อุทกำ พกำ (น้ำ นกกระยาง) พระผู้มีพระภาคทรงทราบความผิดพลาดนั้นแล้วรับสั่งให้เรียกพระขรัวตามาแล้วตรัสประโยคว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต (เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร) เมื่อพระกัจจายนเถระได้ทราบความประสงค์ของพระผู้มีพระภาคแล้วจึงแต่งปกรณ์นี้โดยตั้งสูตรไว้ในเบื้องแรกว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต อาจารย์บางท่านกล่าวอีกมติหนึ่งว่าเป็นสูตรที่พระกัจจายนะแต่ง”[๑๐]

แนวความเชื่อดังกล่าวยังปรากฏในคัมภีร์กัจจายนวัณณนาที่พระเถระชาวพม่าชื่อพระมหาวิชิตาวีแต่งไว้ในพุทธศักราช ๒๑๖๙ แต่มีข้อความแตกต่างกันเล็กน้อย ดังนี้

> “ถามว่า : ใครกล่าวสูตรนี้ไว้
> ตอบว่า : พระผู้มีพระภาคตรัสไว้
> ถามว่า : ตรัสไว้ในกาลไหน

ตอบว่า : พราหมณ์สองคนชื่อว่ายมะและอุปปละ เรียนเอากรรมฐานที่ว่าด้วยการเกิดขึ้นและดับไป เมื่อเจริญกรรมฐานอยู่ใกล้ฝั่งน้ำ พราหมณ์คนหนึ่งเห็นนกกระยางเที่ยวจับปลาในน้ำ จึงสาธยายผิดว่า อุทกพโก (นกกระยางในน้ำ) พราหมณ์อีกคนหนึ่งเห็นผ้าอยู่ในหม้อแล้วสาธยายผิดว่า ฆฏปโฏ (ผ้าในหม้อ) ในขณะนั้นพระผู้มีพระภาคทรงแผ่โอภาสแล้วตั้งประโยคว่า “ดูกรภิกษุทั้งหลาย เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร” กรรมฐานของพราหมณ์ทั้งสองคนนั้นก็ตั้งมั่น ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่าพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ พระมหากัจจายนะรู้ความนั้นแล้วทูลวิงวอนพระผู้มีพระภาคแล้วไปสู่ป่าหิมพานต์ หันหน้าไปทางทิศตะวันออก วางศีรษะไว้ทางทิศใต้เหนือแผ่นหินมีสีเหมือนหรดาล ได้รจนากัจจายนไวยากรณ์ที่มีสูตรต้นว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต (เนื้อความย่อมหมายรู้ได้ด้วยอักษร) ดังนั้น [ในปทรูปสิทธิปกรณ์]จึงกล่าวว่าสูตรนี้เป็นประโยคต้น ทั้งกล่าวว่าเป็นปริภาสาสูตร (สูตรแสดงกฎทั่วไป) บ้าง เพราะเป็นสูตรที่พระเถระกล่าวไว้ สมจริงดังสาธก[ในคัมภีร์มุขมัตตสาระ]ว่า

“อาจารย์ท่านอื่นกล่าวสูตรนี้ว่าเป็นประโยคเริ่มแรก แต่มติของข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นปริภาสาสูตรโดยคล้อยตามชื่อสูตร”

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวอีกว่า “พระผู้มีพระภาคประทับนั่งที่ควงไม้สาละใกล้สระอโนดาต ตรัสไว้โดยปรารภภิกษุขรัวตารูปหนึ่ง” ทั้งหมดนี้เป็นเหตุเกิดแห่งเรื่องราวของสูตรนี้”[๑๑]

อย่างไรก็ตาม เรื่องดังกล่าวนี้เป็นเพียงตำนานที่เล่าต่อ

กันมา ไม่พบในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา ต่อมาในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐ พระญาณกิตติได้นำกัจจายนไวยากรณ์มาจัดลำดับใหม่ โดยเพิ่มคำอธิบายจากปทรูปสิทธิปกรณ์และคัมภีร์อื่นๆ และให้ชื่อว่า “คัมภีร์มูลกัจจายน์” ท่านผู้แต่งรับทัศนะและตำนานความเป็นมาของคัมภีร์ตามแนวนี้ด้วย เช่น ในงานเขียนเรื่อง “มูลกัจจายน์ปกรณุปปัตติกถา ว่าด้วยเรื่องเดิมที่จะเกิดคัมภีร์มูลโดยความย่อ” ซึ่งนายวงษ์ เปรียญ ได้เรียบเรียงขึ้นเมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔ พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้พรรณนาเรื่องราวตามคัมภีร์กัจจายนวัณณนา ซึ่งแสดงแนวคิดในเรื่องผู้แต่งและประวัติความเป็นมาของกัจจายนไวยากรณ์ตามทัศนะที่ ๑ อย่างชัดเจน ดังนี้

> “เริ่มความว่า พระมหากัจจายนเถรเจ้า เมื่อท่านจะเรียบเรียงคัมภีร์มูลนี้ ในคัมภีร์สุตตะนิเทศท่านกล่าวว่า อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต สูตรต้นแห่งคัมภีร์สนธินี้เป็นมุขบาถออกจากพระโอษฐ์แห่งสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสขึ้นก่อน ซึ่งพระกัจจายนะจะได้กล่าวขึ้นก่อนหามิได้ คำที่ว่านี้สมจริง คือยังมีบรรพชิตผู้เถ้ารูปหนึ่ง ได้เรียนพระกรรมฐานแต่สำนักสมเด็จพระสาสดาจารย์แล้วได้ไปนั่งอยู่ใต้ต้นรัง ริมฝั่งสระอโนดาตร ท่องบ่นพระกรรมฐานว่าด้วยเรื่องความเกิดและความเสื่อม เมื่อบรรพชิตผู้เถ้านั้น ครั้นเหลือบเห็นนกยางตัวหนึ่งเที่ยวอยู่ในน้ำแล้วก็เผลอสติท่องพระกรรมฐานผิดไปว่า อุทะกะพะกะ นกยางในน้ำๆ ดังนี้ สมเด็จพระชินสีห์ครั้นทรงเห็นว่าบรรพชิตผู้เถ้ากล่าวผิดไปอย่างนั้นแล้ว จึงรับสั่งให้เรียก

บรรพชิตผู้เถ้านั้นมา จึงทรงตรัสพากยะเบื้องต้นว่า อตฺโถ อกฺขร-สญฺญาโต ว่าเนื้อความแห่งถ้อยคำทั้งปวงที่บัณฑิตย์จะรู้ดีได้ ก็เพราะอาไศรยตัวอักษรดังนี้ เมื่อพระมหากัจจายนเถรเจ้าได้ทราบความประสงค์ขององค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคย์เจ้าทรงตรัสไว้โดยสังเขปดังนั้นแล้ว เมื่อท่านจะเริ่มแต่งคัมภีร์มูลขึ้น จึงได้ตั้งสูตร อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต ไว้เป็นบุพพพากย์เบื้องต้นโดยความเคารพย์แล้วจึงเรียบเรียงให้พิสดารกว้างขวางออกไป...รวมทั้งสิ้นได้ ๗๑๗ สูตร ท่านได้เรียบเรียงไว้ดังนี้ เพื่อให้เปนประโยชน์เกื้อกูลแก่กุลบุตรซึ่งมีความใคร่หยากจะศึกษามคธพากย์ให้เป็นสิปปะวิทยารอบรู้เนื้อความแห่งพระไตรปิฏกเป็นสาสนูปถัมภกแล้ว และได้ปฏิบัติให้ต้องตามพระบรมพุทโธวาทอันเป็นสาระประโยชน์แก่ตนและชนอื่น

อาไศรยอุบัติเหตุที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นนั้นแล้ว พระคัมภีร์นี้จึงได้ชื่อว่ากัจจายนปกรณ์ เพราะพระกัจจายนเถระเจ้าเรียบเรียงตามสำเนาพุทธภาสิตที่ทรงตรัสไว้โดยย่อ ต่อความให้วิจิตรพิศดารกว้างขวางออกไป ด้วยกำลังพระปรีชาญาณอันสามารถ เพราะฉะนั้นสมเด็จพระบรมโลกนารถจึงออกพระโอษฐตรัสสรรเสริญว่า เอต-ทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ สังขิตฺเตน ภาสิตสฺส วิตฺถาเรน อตฺถํ วิภชนฺตานํ ยทิทำ มหากจฺจาโน ว่าดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุซึ่งเป็นสาวกของเราทั้งสิ้น ซึ่งจะมีปรีชาขยายความถ้อยคำของเราที่กล่าวไว้แต่โดยย่อจะให้พิศดารกว้างขวางออกไปเหมือนอย่างพระกัจจายนเถรเจ้าซึ่งเปนบุตรของพระตถาคตนี้ไม่มีเลย

พระกัจจายนองค์นี้นับว่าเป็นเอตทัคคะล้ำเลิศประเสริฐในเรื่องนี้ ไม่มีใครจะทัดเทียมได้ แม้ถึงในคัมภีร์อัตถพยาขยานะท่านก็กล่าวสรรเสริญว่า พระกัจจายนเถรเจ้าองค์นี้ ท่านเป็นผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทาญาณอันแกล้วกล้าและเป็นพระมหาขีณาศพอันประเสริฐ ครั้นท่านได้รับตำแหน่งเอตทัคคสฐานตามที่สมเด็จพระพิชิตมารทรงตั้งแต่งไว้ดังนั้นแล้ว เมื่อท่านจะเรียบเรียงแต่งพระคัมภีร์นี้ ได้นิทัสนาการนั่งอยู่ในที่บริสุทธิสอาดแล้ว หันภักตร์จำเภาะต่อทิศบูรพาด้วยอาการเคารพย์อันยิ่งใหญ่หวังเพื่อเปนมูลรากเนติแบบแผนแก่กุลบุตรซึ่งมีความอุสาหะเล่าเรียนมคธภาษาต่อไปในอนาคตกาลเบื้องหน้า”[๑๒]

ในคัมภีร์จูฬคันถวงศ์ ผลงานของพระนันทปัญญะ พระเถระชาวพม่าราวพุทธศตวรรษที่ ๒๒ ได้กล่าวว่า พระมหากัจจายนะเป็นชาวชมพูทวีป (อินเดีย) เคยเป็นปุโรหิตของพระเจ้าจัณฑปัชโชติ ผู้ครองนครอุชเชนีในแคว้นอวันตี ต่อมาเห็นโทษแห่งกาม จึงละบ้านเรือนออกบวชในพระศาสนาของพระศาสดา ท่านได้รจนาคัมภีร์ไว้ ๖ เรื่องคือ คัมภีร์กัจจายนะ (กัจจายนไวยากรณ์) คัมภีร์มหานิรุตติ คัมภีร์จูฬนิรุตติ เนตติ-ปกรณ์ คัมภีร์เปฏโกปเทศ และคัมภีร์วัณณนีติ[๑๓]

ในอปทานอรรถกถาได้กล่าวถึงพระมหากัจจายนเถระว่า เดิมท่านเป็นบุตรพราหมณ์กัจจานโคตร หรือกัจจายนโคตร ในกรุงอุชเชนี เมื่อโตขึ้นได้รับราชการในตำแหน่งปุโรหิตของพระเจ้าจัณฑปัชโชติแทนบิดาที่เสียชีวิต เมื่อพระเจ้าจัณฑปัชโชติได้ทรงทราบข่าวเกี่ยวกับการ

เผยแพร่พระธรรมของพระพุทธเจ้าในแถบเมืองสาวัตถีและอื่นๆแล้วทรงปรารถนาที่จะได้ฟังธรรมบ้าง จึงมีรับสั่งให้กัจจายนะเดินทางไปนิมนต์พระพุทธเจ้ามากรุงอุชเชนี กัจจายนะเมื่อเดินทางไปถึงได้ฟังธรรม ก็เกิดความเลื่อมใสตัดสินใจออกบวช และอยู่ปฏิบัติธรรมจนบรรลุอรหัตตผล ท่านได้รับการยกย่องจากพระพุทธเจ้าในด้านการอธิบายขยายความ เมื่อถึงเวลาอันสมควร พระกัจจายนะได้กราบทูลนิมนต์พระพุทธเจ้าไปอุชเชนี แต่พระพุทธเจ้ากลับส่งพระกัจจายนะไปแทนด้วยเห็นว่าท่านเป็นผู้มีความเหมาะสมทุกประการ ทั้งในด้านการปฏิบัติ การสอน และการเป็นชาวอุชเชนีเอง พระกัจจายนะจึงเดินทางกลับบ้านเมืองเดิม ท่านได้สามารถทำให้อวันตีกลายเป็นศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่งในอินเดีย[๑๔]

ทัศนะว่ากัจจายนไวยากรณ์เป็นผลงานของพระมหา-กัจจายนะนี้ เป็นความเห็นของโบราณาจารย์ฝ่ายเถรวาทตั้งแต่สมัยแต่งคัมภีร์อรรถกถาในพุทธศตวรรษที่๑๐แล้วได้รับการยอมรับต่อมาดังปรากฏหลักฐานที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ในประเทศไทยยังคงสืบทอดความเห็นนี้อยู่มาจนถึงปัจจุบัน ดังปรากฏเรื่องผู้แต่งกัจจายนไวยากรณ์ในหนังสือแบบเรียนวรรณคดีประเภทคัมภีร์ไวยากรณ์ [๑๕] ของพระเทพเมธาจารย์ (เช้า จิตปญฺโญ) และใน ประวัติวรรณคดีบาลี [๑๖] ของ ร.อ.ฉลาด บุญลอย เป็นต้น

พระเถระชาวพม่าบางท่านสันนิษฐานว่า การที่โบราณา-จารย์อ้างว่าผู้แต่งกัจจายนะคือพระมหาสาวกนั้น คงจะเป็นกุศโลบายให้

อนุชนรุ่นหลังเกิดศรัทธาเลื่อมใสในคัมภีร์นี้ แล้วหมั่นศึกษาเล่าเรียนด้วยความพากเพียรไม่ย่อท้อ[๑๗]

ทัศนะที่สอง : พระมหากัจจายนะรจนาสูตรในครั้งพุทธกาลและมีการรจนาวุตติและอุทาหรณ์เพิ่มในภายหลัง

ทัศนะนี้พบในคัมภีร์กัจจายนเภทฎีกาใหม่ ซึ่งแต่งโดยพระอุตตมสิกขะ พระเถระชาวพม่าในพุทธศักราช ๒๒๑๓ มีข้อความกล่าวว่า

> “พระกัจจายนะแต่งสูตร พระสังฆนันทีแต่งวุตติ พระพรหมทัตแต่งอุทาหรณ์ คัมภีร์นยาสะ แต่งโดยพระวิมลพุทธิ”[๑๘]

ท่านผู้แต่งเสนอว่าสาระของกัจจายนไวยากรณ์นั้นในแต่ละสูตรมีเนื้อหาจำแนกเป็น ๓ ส่วน ตัวสูตรเป็นผลงานของพระมหากัจจายนะ วุตติเป็นผลงานของพระสังฆนันที ส่วนอุทาหรณ์เป็นผลงานของพระพรหมทัต และยังมีคัมภีร์อธิบายกัจจายนไวยากรณ์ที่ชื่อว่า นยาสะ เป็นผลงานของพระวิมลพุทธิ (บางท่านเห็นว่าคำนี้อาจจะผิดพลาดมาจากชื่อวชิรพุทธิ เพราะถือว่าผู้แต่งวชิรพุทธิฎีกาและนยาสะเป็นคนเดียวกัน หรืออาจจะเป็นอีกชื่อหนึ่งของพระวชิรพุทธิก็ได้) นอกจากนี้ ท่านผู้แต่งได้พยายามปรับแนวคิดให้สอดคล้องกับทัศนะแรก โดยกล่าวว่าพระสังฆนันทีผู้รจนาวุตตินั้นอาจจะเป็นชื่อเรียกอีกชื่อหนึ่งของพระมหากัจจายนะ

ข้อเสนอในกัจจายนเภทฎีกาข้างต้นมีความหมายว่าสาระ

ไวยากรณ์บาลีตามที่ปรากฏในรูปกัจจายนไวยากรณ์นั้น เริ่มต้นจากหลักหรือตัวสูตรที่พระมหากัจจายนะริเริ่มไว้แต่สมัยพุทธกาลแล้วได้มีพัฒนาการเพิ่มคำอธิบายวุตติและอุทาหรณ์เข้าไป ดังนั้น ชื่อกัจจายนไวยากรณ์จึงมิได้มีความหมายถึงไวยากรณ์ของพระมหากัจจายนเถระ แต่หมายความถึงไวยากรณ์สายกัจจายนะ ไวยากรณ์บาลีสายนี้เริ่มขึ้นที่แคว้นอวันตี

ในหนังสือ ไวยากรณ์บาลี ของ รศ.ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง สันนิษฐานว่าผลงานที่กล่าวในคัมภีร์คันถวงศ์ว่าเป็นของพระมหากัจจายนเถระ ได้แก่ คัมภีร์กัจจายนะ คัมภีร์มหานิรุตติ คัมภีร์จูฬนิรุตติ เนตติปกรณ์ คัมภีร์เปฏโกปเทศ และคัมภีร์วัณณนีติ ล้วนเป็นผลงานที่พัฒนาสร้างขึ้นในสำนักศึกษาสายกัจจายนะแห่งอวันตี มิใช่ผลงานของพระมหากัจจายนเถระโดยตรง[๑๙] โดยนำเสนอตามความเห็นของ The Pali Literature of Ceylon[๒๐] และ Dictionary of Pali Proper Names[๒๑] ของ G.P. Malalasekera อย่างไรก็ตาม หนังสือทั้งสองเล่มนี้กล่าวถึงทัศนะที่สองโดยอ้างว่ามาจากคัมภีร์กัจจายนเภทะของพระมหายสะชาวพม่าและกล่าวว่ารจนาในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘ แต่ข้อความนี้พบในฎีกาใหม่ของกัจจายนเภทะ ไม่ปรากฏในกัจจายนเภทะที่แต่งโดยพระมหายสะผู้เป็นครูของพระโชตยันตะผู้เป็นพระราชครูของพระเจ้าราชาธิราช (พ.ศ. ๑๘๙๒-๑๙๖๔)[๒๒]

ในหนังสือธาตุปปทีปิกา หรือ พจนานุกรมบาลี-ไทย แผนกธาตุ ของหลวงเทพดรุณานุศิษฏ์ ได้เสนอเรื่องแต่งกัจจายน-

ไวยากรณ์ซึ่งสะท้อนแนวคิดตามแบบทัศนะที่ ๒ นี้ แต่กล่าวเฉพาะตัวสูตรว่า

> ‘‘ตำราไวยากรณ์ของบาลีที่มีชื่อสำคัญๆ ก็คือ กัจจายนะ โมคคัลลานะ สัททนีติ...ในไวยากรณ์ทั้ง ๓ นั้น กัจจายนะมีอายุเก่าแก่กว่าใครหมด และเป็นครูไวยากรณ์อื่นทั้งสิ้น เฉพาะตัวสูตรของกัจจายนะ ฎีกากล่าวว่าท่านผู้แต่งคือ พระมหากัจจายนเถระ ซึ่งพระพุทธองค์ทรงยกย่องในเอตทัคคสถานว่าเลิศกว่าใครๆ ในเรื่องกระจายคำสั่งเขปให้พิสดารกว้างขวางกระจ่างแจ้ง เป็นพระอรหันต์นับเข้าในอสีติมหาสาวก ซึ่งท่านมีชีพอยู่ทันพร้อมกับพระพุทธองค์’’[๒๓]

ทัศนะที่กล่าวว่ากัจจายนไวยากรณ์เป็นผลงานของบุคคล ๓ ท่านนี้ นักปราชญ์ชาวพม่าบางท่านยอมรับกันบ้าง แต่ไม่เชื่อว่าพระมหา-กัจจายนะเป็นผู้แต่งสูตร เพียงเชื่อว่าท่านผู้แต่งเป็นพระกัจจายนะรุ่นหลังแต่งสูตรไว้ก่อน ต่อมาจึงมีผู้รู้แต่งวุตติและอุทาหรณ์เพื่ออธิบายสูตรให้กระจ่าง เหมือนกับปาณินิซึ่งแต่งสูตรของคัมภีร์ปาณินิไว้ก่อน ต่อมาวารติกะจึงแต่งวุตติและอุทาหรณ์เพื่ออธิบายสูตร ข้อสันนิษฐานนี้ปรากฏในคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะที่แปลและอธิบายกัจจายนไวยากรณ์เป็นภาษาพม่าในพุทธศักราช ๒๔๔๗ ท่านผู้แต่งเห็นว่ากัจจายนสูตรมีข้อบกพร่องหลายประการ จึงไม่ควรเป็นผลงานของพระอรหันต์ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา-ญาณ ทั้งวุตติในบางสูตรก็อธิบายความไม่สอดคล้องกับสูตรและอุทาหรณ์ในบางสูตรก็ไม่ตรงตามสูตรและวุตติ ตัวอย่างเช่น

๑. สูตรบางสูตรกล่าวซ้ำหรือชวนสับสน

๑.๑ สูตร ๖๔๓ ว่า ภฺยาทีหิ มติพุธิปูชาทีหิ จ กฺโต (ลง กฺต ปัจจัยท้าย ภี ธาตุเป็นต้น และท้าย มน ธาตุ พุธ ธาตุ และ ปูช ธาตุเป็นต้น) ไม่ควรกล่าวไว้อีก เพราะอาจลง ต ปัจจัยได้ด้วยสูตร ๕๕๖ ว่า ภาวกมฺเมสุ ต (ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะและกรรมสาธนะ)[๒๔]

๑.๒ สูตร ๖๕๓ ว่า ภาววาจิมฺหิ จตุตฺถี (ลงจตุตถีวิภัตติในศัพท์ที่แสดงภาวะในอนาคตกาล) ไม่ควรกล่าวไว้อีก เพราะมีข้อความซ้ำกับสูตร ๒๗๗ ว่า สิลาฆ ฯเปฯ สตฺตมฺยตฺเถสุ จ (การกในที่ประกอบกับ สิลาฆ ธาตุ...และในอรรถของสัตตมีวิภัตติ และในการประกอบกับศัพท์อื่นๆ ชื่อว่า สัมปทานการก)[๒๕]

๑.๓ สูตร ๖๖๓ ว่า กฑฺยาทีหิ โก (ลง ก ปัจจัยท้าย กฑิ ธาตุเป็นต้น) ไม่ควรกล่าวไว้อีก เพราะอาจลง อ ปัจจัยแทน ก ปัจจัยด้วยสูตร ๕๒๗ ว่า สพฺพโต ณฺวุตฺวาวี วา (ลง ณฺวุ ตุ อาวี และ อ ปัจจัยท้ายธาตุทั้งหมด)[๒๖]

๑.๔ สูตร ๖๖๔ ว่า ขาทามคมานำ ขนฺธนฺธคนฺธา (แปลง ขาท ธาตุเป็น ขนฺธ, อม ธาตุเป็น อนฺธ และ คมุ ธาตุเป็น คนฺธ) เพราะรูปว่า ขนฺธ อนฺธ และ คนฺธ อาจสำเร็จได้ด้วย ขนฺธ ธาตุ อนฺธ ธาตุ และ คนฺธ ธาตุ[๒๗]

๒. วุตติในบางสูตรอธิบายความไม่สอดคล้องกับสูตร เช่น สูตร ๑๕๔ ว่า สมาเส จ วิภาสา สูตรนี้แปลตามวุตติว่า “แปลงสระที่สุดของ ปุม ศัพท์เป็น อำ ได้บ้างในเมื่อกระทำสมาสแล้ว” มีอุทาหรณ์

ตามวุตติว่า อิตฺถิปุมนฺนปุสกานิ กล่าวคือ ให้แปลงสระ อ ของ ปุม ศัพท์เป็น อำ แล้วแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุดวรรค จึงสำเร็จรูปเป็น อิตฺถิ-ปุมนฺนปุสกานิ แต่คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะกล่าวว่าควรแปลสูตรนี้ว่า “แปลงสระที่สุดของ ปุม ศัพท์พร้อมทั้งวิภัตติเป็น อำ ได้บ้างในเพราะวิภัตติอาลปนะเอกพจน์ ในเมื่อกระทำสมาสแล้ว” และได้แสดงอุทาหรณ์ว่า เห อิตฺถิปุมำ, อิตฺถิปุม, อิตฺถิปุมา (แน่ะ สตรีและบุรุษ) ความเห็นนี้เกิดจากสูตรหน้าของสูตรนี้ คือสูตร ๑๕๓ ว่า อมาลปเนกวจเน (แปลงสระที่สุดของ ปุม ศัพท์พร้อมทั้งวิภัตติเป็น อำ ได้บ้างในเพราะวิภัตติอาลปนะเอกพจน์) ควรมีความหมายเชื่อมโยงกับสูตรนี้โดยมีบางบทจากสูตรต้นตามมาสูตรหลังได้ตามธรรมเนียมของสูตร[๒๘]

นอกจากนี้ สูตร ๑๗๘ ในกัจจายนไวยากรณ์ว่า สพฺพโต โก (ลง ก อาคมท้ายสรรพนามทั้งหมด) ก็แต่งตามสูตรในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๑) ที่แสดงการลง อกฺ ปัจจัย และ ก ปัจจัย ดังนั้น สูตรดังกล่าวจึงควรแปลว่า “ลง ก ปัจจัยท้ายสรรพนามทั้งหมด” แต่ท่านผู้แต่งวุตติกล่าวว่าให้ลง ก อาคม ซึ่งไม่ตรงกับข้อความในคัมภีร์กาตันตระ

๓. อุทาหรณ์ในบางสูตรก็ไม่ตรงตามสูตรและวุตติ เช่น สูตร ๑๖๗ ว่า พหุพฺพีหิมฺหิ จ (วิธีในสรรพนามย่อมไม่มีในพหุพพีหิสมาส) มีอุทาหรณ์ในกัจจายนไวยากรณ์ว่า ปิยปุพฺพาย, ปิยปุพฺพานำ, ปิยปุพฺเพ, ปิยปุพฺพสฺส แต่คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะเห็นว่าควรมีอุทาหรณ์เป็น ปิย-ปุพฺพา, ปิยปุพฺพาย, ปิยปุพฺพา, ปิยปุพฺเพ, ปิยปุพฺพานำ, ปิยปุพฺพาย

จึงจะเหมาะสม[๒๙]

ด้วยเหตุนี้ ท่านผู้แต่งคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะจึงอธิบายกัจจายนไวยากรณ์โดยเขียนวุตติและอุทาหรณ์ขึ้นใหม่ ไม่ใช้วุตติและอุทาหรณ์เดิมที่พบในกัจจายนไวยากรณ์ ต่อมาพระนาคะศิษย์ของท่านผู้แต่งคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะได้รจนาคัมภีร์กัจจานสังเขปเป็นภาษาบาลีในพุทธศักราช ๒๔๕๔ โดยนำกัจจายนสูตรมาเป็นสูตรหลักแล้วใช้วุตติและอุทาหรณ์ของคัมภีร์กัจจายนสุตตัตถะทั้งหมด

ทัศนะที่สาม : พระกัจจายนะสมัยหลังเป็นผู้รจนา

ตามทัศนะนี้เชื่อว่าพระกัจจายนเถระผู้รจนามิใช่พระมหา-กัจจายนะในสมัยพุทธกาล แต่เป็นพระเถระรูปหนึ่งที่มีชื่อตรงกัน หากเกิดภายหลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วหลายร้อยปี สันนิษฐานว่าคงจะเป็นชาวสิงหลหรือชาวอินเดียตอนใต้ แคว้นโจฬะ แต่งคัมภีร์มีชื่อตามชื่อผู้แต่งเช่นเดียวกับโมคคัลลานไวยากรณ์ที่แต่งโดยพระเถระชื่อว่าโมคคัลลาน ในคำนำของสัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา มีข้อความกล่าวไว้โดยนักวิชาการชาวพม่าว่า

> “ผู้ที่มีปัญญาตรึกพิจารณาในปัจจุบันกล่าวว่า กัจจายน-ไวยากรณ์นี้มิใช่แต่งโดยพระมหากัจจายนเถระผู้ได้รับตำแหน่งเอต-ทัคคะ แต่แต่งโดยพระเถระรูปหนึ่งที่มีชื่อเหมือนกับพระมหาสาวกนั้นซึ่งเป็นชาวสิงหลหรือชาวแคว้นโจฬะ และอ้างเหตุผลอธิบายไว้มากมายในที่นั้นๆ ความเห็นดังกล่าวคงจะชอบด้วยเหตุผล”[๓๐]

แม้ในคำนำของพาลาวตารฎีกาใหม่ซึ่งพระสิงหลชื่อว่าสุมังคลสามิแต่งไว้ก็กล่าวว่า

> “บัณฑิตบางท่านเห็นว่า อาจารย์กัจจายนะนั้นมิใช่รูปเดียวกับพระมหาขีณาสพ หากทว่าเป็นพระเถระรูปหนึ่งในภายหลังที่ปรากฏโดยชื่อของพระขีณาสพนั้น เหมือนโมคคัลลานไวยากรณ์ที่แต่งโดยพระเถระรูปหนึ่งในภายหลังซึ่งมีชื่อเหมือนพระมหาขีณาสพผู้บรรลุฐานะอันยอดเยี่ยมในภิกษุผู้มีฤทธิ์”[๓๑]

ทัศนะข้างต้นนี้มีเหตุผลกล่าวคือ

๑. กัจจายนไวยากรณ์แต่งขึ้นโดยอาศัยไวยากรณ์สันสกฤต คือปาณินิและกาตันตระ โดยเฉพาะกาตันตระที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ เป็นหลัก เพราะนำข้อความจากไวยากรณ์สันสกฤตมาอ้างไว้และมีสูตรเหมือนหรือคล้ายกับสูตรในไวยากรณ์สันสกฤต

๒. ไวยากรณ์บาลีอื่น เช่น โมคคัลลานไวยากรณ์ กล่าวคัดค้านความเห็นของกัจจายนไวยากรณ์ ถ้าท่านผู้แต่งเป็นผู้แตกฉานในนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณก็ไม่ควรมีข้อบกพร่องให้ผู้อื่นทักท้วงได้ อนึ่ง คำคัดค้านของไวยากรณ์เหล่านั้นจะถูกหรือไม่ก็ตาม ก็แสดงการเห็นแย้งกับมติของกัจจายนไวยากรณ์

๓. อุทาหรณ์บางอย่างในกัจจายนไวยากรณ์ เกิดภายหลังจากพุทธปรินิพพานหลายร้อยปี

คำอธิบายโดยสังเขปในทั้ง ๓ ข้อ มีดังต่อไปนี้

๑.๑ ปรสมญฺญา ปโยเค (เมื่อมีการประกอบใช้ ชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นก็พึงประกอบได้) สูตรนี้กล่าวถึงการนำชื่อจากไวยากรณ์สันสกฤตมาใช้ในกัจจายนไวยากรณ์ ซึ่งแสดงว่าคัมภีร์นี้แต่งโดยอิงอาศัยไวยากรณ์สันสกฤต ดังนั้น คัมภีร์นี้จึงแต่งก่อนคัมภีร์ปาณินิซึ่งแต่งหลังพุทธปรินิพพานในราวพุทธศตวรรษที่ ๑ หรือ ๒ ไม่ได้ ทั้งชื่อในคัมภีร์สันสกฤตอื่นซึ่งกล่าวถึงในกัจจายนไวยากรณ์ ก็ปรากฏในคัมภีร์ปาณินิและกาตันตระ ดังนี้

-โฆสะ โฆษวนฺโตนฺเย. (กา. ๑.๑๒)

-อโฆสะ วรฺคาณำ ปฺรถมทฺวิตียา ศษสาศฺจา โฆษาะ. (กา. ๑.๑๑)

-สวัณณะ เตษำ เทฺวา ทฺวาวนฺโยนฺยสฺย สวรฺเณา. (กา. ๑.๔)

ตุลฺยาสฺยปฺรยตฺนำ สวรฺณมฺ. (ปา. ๑.๑.๖)

-สังโยค หโลนนฺตราะ สำโยคะ. (ปา. ๑.๑.๗)

-ลิงค์ ธาตุวิภกฺติวรฺชมรฺถวลฺลิงฺคมฺ. (กา. ๒.๑)

อรฺถวธาตุรปฺรตฺยยะ ปฺราติปทิกมฺ. (ปา. ๑.๒.๔๕)

กฤตฺตทฺธิตสมาสาศฺจ. (ปา. ๑.๒.๔๖)

-บท ปูรฺวปรโยรรฺโถปลพฺเธา ปทมฺ. (กา. ๑.๒๐)

สุปฺติงนฺตำ ปทมฺ. (ปา. ๑.๔.๑๔)

-อุปธา อนฺตฺยาตฺ ปูรฺว อุปธา. (กา. ๒.๑๑)

-นที อีทูตฺสฺตฺรฺยาขฺเยา นที. (กา. ๒.๙)

-สรรพนาม สรฺวาทีนิ สรฺวนามานิ. (ปา ๑.๑.๒๗)

๑.๒ สูตรบางสูตรในกัจจายนไวยากรณ์เหมือนสูตรในคัมภีร์ปาณินิ เช่น

กาลทฺธานมจฺจนฺตสโยเค. (กจฺ. ๒๙๘)

กาลาธฺวโนรตฺยนฺตสโยเค. (ปา. ๒.๓.๑๕)

กมฺมปฺปวจนียยุตฺเต. (กจฺ. ๒๙๙)

กรฺมปฺรวจนียยุกฺเต. (ปา. ๒.๓.๘)

เยนงฺควิกาโร. (กจฺ. ๒๙๑)

เยนางฺควิการะ. (ปา. ๒.๓.๒๐)

อปาทาเน ปญฺจมี. (กจฺ. ๒๙๕)

อปาทาเน ปญฺจมี. (ปา. ๒.๓.๒๘)

๑.๓ สูตรบางสูตรในกัจจายนไวยากรณ์เหมือนสูตรในคัมภีร์กาตันตระ เช่น

ยสฺมาทเปติ ภยมาทตฺเต วา ตทปาทานำ. (กจฺ. ๒๗๑)

ยโตไปติ ภยมาทตฺเต วา, ตทปาทานมฺ. (กา. ๒.๒๑๔)

ยสฺส ทาตุกาโม โรจเต ธารยเต วา, ตำ สมฺปทานำ. (กจฺ. ๒๗๖)

ยสฺไม ทิตฺสาโรจเต ธารยเต วา, ตตฺ สมฺปรฺทานมฺ. (กา. ๒.๒๑๖)

โย กโรติ ส กตฺตา. (กจฺ. ๒๘๑)

ยะ กโรติ ส กรฺตา. (กา. ๒.๒๒๐)

นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ. (กจฺ. ๓๑๖)

นามฺนำ สมาโส ยุกฺตารฺถะ. (กา. ๒.๒๕๙)

วา ณปจฺเจ. (กจฺ. ๓๔๔)

วา ณปตฺเย. (กา. ๒.๒๘๘)

เต กิจฺจา. (กจฺ. ๕๔๕)

เต กฤตฺยา. (กา. ๔.๑๓๐)

นนฺทาทีหิ ยุ. (กจฺ. ๕๔๗)

นนฺทฺยาเทรฺยุะ. (กา. ๔.๑๓๓)

กตฺตริ กิตฺ. (กจฺ. ๖๒๔)

กรฺตริ กฤตะ. (กา. ๔.๔๗๖)

ภาวกมฺเมสุ กิจฺจ-กฺต-ขตฺถา. (กจฺ. ๖๒๕)

ภาวกรฺมโณะ กฤตฺย-กฺต-ขลารฺถาะ. (กา. ๔.๔๗)

๑.๔ ลำดับสูตรในกัจจายนไวยากรณ์เหมือนลำดับสูตรบางแห่งในคัมภีร์กาตันตระ เช่น

โยธาโร ตโมกาสำ. (กจฺ. ๒๗๘)

ย อาธารสฺตทธิกรณมฺ. (กา. ๒.๒๑๗)

เยน วา กยิรเต ตำ กรณำ. (กจฺ. ๒๗๙)

เยน กฺริยเต, ตตฺ กรณมฺ. (กา. ๒.๒๑๘)

ยํ กโรติ, ตํ กมฺมํ. (กจฺ. ๒๘๐)

ยตฺ กฺริยเต ตตฺ กรฺม. (กา. ๒.๒๑๙)

โย กโรติ, ส กตฺตา. (กจฺ. ๒๘๑)

ยะ กโรติ, ส กฺรตา. (กา. ๒.๒๒๐)

โย กาเรติ, ส เหตุ. (กจฺ. ๒๘๒)

การยติ ยะ, ส เหตุศฺจ. (กา. ๒.๒๒๑)

นามานํ สมาโส ยุตฺตตฺโถ. (กจฺ. ๓๑๖)

นามฺนำ สมาโส ยุกฺตารฺถะ. (กา. ๒.๒๕๙)

เตสํ วิภตฺติโย โลปา จ. (กจฺ. ๓๑๗)

ตตฺสฺถา โลปฺยา วิภกฺตยะ. (กา ๒.๒๖๐)

ปกติ จสฺส สรนฺตสฺส. (กจฺ. ๓๑๘)

ปฺรกฤติศฺจ สฺวรานฺตสฺย. (กา ๒.๒๖๑)

ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย. (กจฺ. ๓๒๔)

ปเท ตุลฺยาธิกรเณ วิเชฺญยะ กรฺมธารยะ. (กา ๒.๒๖๓)

สงฺขฺยา ปุพฺโพ ทิคุ. (กจฺ. ๓๒๕)

สงฺขฺยาปูรฺโว ทฺวิคุริติ ชฺเญยะ. (กา ๒.๒๖๔)

อุเภ ตปฺปุริสา. (กจฺ. ๓๒๖)

ตตฺปุรุษาวุเภา. (กา ๒.๒๖๕)

สเร อนฺ. (กจฺ. ๓๓๔)

สฺวเรกฺษรวิปรฺยยะ. (กา ๒.๒๘๑)

กทฺ กุสฺส. (กจฺ. ๓๓๕)

โก กตฺ. (กา ๒.๒๘๒)

กาปฺปตฺเถสุ จ. (กจฺ. ๓๓๖)

กาตฺวีษทรฺเถกฺเษ. (กา ๒.๒๘๓)

๑.๕ กฎไวยากรณ์บางกฎในกัจจายนไวยากรณ์เหมือนกฎไวยากรณ์ที่นิยมใช้ในไวยากรณ์สันสกฤต เช่น

-การแบ่งสูตร พบใน กจฺ ๒๐, ๕๑๕ และ ปา. ๒.๓.๓๒, ๓.๓.๑๐๐, กา. ๒.๖๖

-การแสดงว่า จ ศัพท์ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือรวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร พบใน กจฺ. ๒๐, ๓๕, ๓๗, ๒๗๒, ๔๔๙ และ ปา. ๒.๓.๑๖, กา. ๒.๒๒๑

-การแสดงศัพท์เกินที่มีอรรถพิเศษ พบใน กจฺ. ๔๙, ๑๕๔, ๔๘๑, ๔๙๑ และ ปา. ๑.๔.๔๙, กา. ๒.๗๑, ๗๒, ๗๕

-การกล่าวสูตรซ้ำ พบใน กจฺ. ๘๒, ๘๘ และ ปา. ๒.๓.๓๙, กา. ๑.๒๒, ๒.๒๔, ๒.๔๐

๑.๖ วิธีการอธิบายสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ที่แสดงประโยชน์ของสูตรหรือศัพท์ที่ประกอบใช้ในสูตร มีความคล้ายคลึงกับการอธิบายสูตรในคัมภีร์ปาณินิและกาตันตระ เช่น

เตน กฺวตฺโถ. อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโต. (กจฺ. ๒)

กฺวจีติ กสฺมา. อิติสฺส มุหุตฺตมฺปิ. (กจฺ. ๑๙)

สิมฺหีติ กิมตฺถํ. โภติโย อยฺยาโย. (กจฺ. ๕๗)

บทเหล่านี้ คือ กฺวตฺโถ กสฺมา และ กิมตฺถํ คล้ายคลึงกับวิธีการอธิบายสูตรในไวยากรณ์สันสกฤตว่า

คุณปฺรเทศา มาเทรฺคุณ อิตฺเยวมาทยะ. (ปา. ๑.๑.๒)

อมนฺตรอิติ กิมฺ. กฤษฺโณ โนนาว. (ปา. ๓.๗.๑๔๙)

สฺวรปฺรเทศา สฺวโรวรฺณวรฺชฺโช นามีตฺเยวมาทยะ. (กา. ๑.๒)

อการานฺตาทิต กึ. ภวตะ. (กา. ๒.๒๖)

๒.๑ กัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒) กล่าวว่า อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสํ (เสียงทั้งหลายมี อ เป็นต้น ๔๑ เสียง ชื่อว่า อักษรที่กล่าวไว้ในสูตรก่อน) โดยกล่าวถึงอักษรในภาษาบาลีว่ามี ๔๑ เสียง แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๑) กล่าวว่า ออาทโย ติตาลีส วณฺณา (เสียง ๔๓ เสียงมี อ เป็นต้นชื่อว่า วัณณะ) โดยกล่าวว่าอักษรมี ๔๓ เสียง ทั้งนี้เพราะกัจจายนไวยากรณ์แสดงสระ ๘ เสียง ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์แสดงสระ ๑๐ เพิ่มสระ เอะ และ โอะ ที่เป็นเสียงสั้น[๓๒]

๒.๒ โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๓๓) กล่าวว่า พฺยญฺชเน ทีฆรสฺสา (เป็นทีฆะและรัสสะในเพราะพยัญชนะ) ในคำอธิบายที่เรียกว่า ปัญจิกา ของสูตรนี้ พระโมคคัลลานกล่าวตำหนิพระกัจจายนะว่ากล่าวสูตรไว้ ๔ สูตรโดยพร่ำเพรื่อ สูตรดังกล่าวคือ ทีฆํ (เมื่อลบสระหน้าแล้ว สระหลังย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง) ปุพฺโพ จ

(เมื่อลบสระหลังแล้ว สระหน้าย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง) ทีฆ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นทีฆะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง) รสฺสํ (สระทั้งหลายย่อมถึงความเป็นรัสสะในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังในบางแห่ง) พบในกัจจายนสูตร ๑๕, ๑๖, ๒๕ และ ๒๖ ตามลำดับ[๓๓]

๒.๓ ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๔๔) กล่าวว่า สพฺพาทิโตปิ สฺมาสฺมึสานำ ฏาเฏอายา โหนฺเตว (แปลง สฺมา เป็น ฏา, สฺมึ เป็น เฏ และ ส วิภัตติเป็น อาย ได้แม้ในเบื้องหลังจาก สพฺพ ศัพท์เป็นต้น) ข้อความดังกล่าวขัดแย้งกับมติของกัจจายนไวยากรณ์ที่ห้ามการอาเทศเหล่านั้นไว้ในสูตร ๑๑๐ ว่า ตโย เนว จ สพฺพนาเมหิ (การแปลง สฺมา, สฺมึ และจตุตถีวิภัตติเอกพจน์ท้ายสรรพนาม อ การันต์ เป็น อา, เอ และ อาย ทั้งสามย่อมไม่มีนั่นเทียวได้บ้าง)[๓๔]

๒.๔ ในสัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา (สูตร ๘๓๓) ตำหนิว่าลำดับสังขยาที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๕) ไม่สอดคล้องกับพระบาลี[๓๕]

๓.๑ ในกัจจายนไวยากรณ์ สูตร ๒๕๑ ว่า กึสฺมา โว (ลง ว ปัจจัยท้าย กึ ศัพท์) มีอุทาหรณ์ว่า กฺว คโตสิ ตฺวำ เทวานมฺปิยติสฺส (ข้าแต่พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะพระองค์เสด็จไปที่ไหน) พระนามว่า เทวา-นัมปิยติสสะ ที่กล่าวถึงในสูตรนี้ เป็นพระนามของกษัตริย์ลังกาผู้ดำรงพระชนม์ชีพอยู่ในพุทธศักราช ๒๖๗-๓๐๗

๓.๒ สูตร ๒๘๑ ว่า โย กโรติ ส กตฺตา (การกใดย่อมกระทำ การกนั้นชื่อว่า กัตตุการก) ในกัจจายนไวยากรณ์มีอุทาหรณ์ว่า

อุปคุตฺเตน มาโร พทฺโธ (มารถูกพระอุปคุตมัดไว้) เรื่องพระอุปคุตปรากฏในรัชสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชในพุทธศักราช ๒๓๒-๗๓

๓.๓ สูตร ๒๐๔ กล่าวถึงรูปว่า สกมนฺธาตุ ที่เป็นพระนามของพระเจ้าสกมันธาตุที่มีนามอื่นว่า พระเจ้าสาลิวาหนะ หรือพระเจ้าเทวมิตร ผู้ครองราชย์ที่เมืองอุชเชนีทางแถบเหนือของอินเดียในพุทธศักราช ๖๒๑ หรือ ๖๖๓

หนังสือประวัติคัมภีร์ที่แต่งเป็นภาษาสิงหลบางฉบับกล่าวว่า พระกัจจายนะผู้แต่งกัจจายนไวยากรณ์คือพระกาตยายนะ นีปุตระผู้แต่งคัมภีร์ญาณปัฏฐานและอยู่ในนิกายสัพพัตถิวาที เกิดในราวพุทธศตวรรษที่ ๓[๓๖] แต่ความเห็นนี้คงไม่ถูกต้อง เพราะหากเป็นตามนี้กัจจายนไวยากรณ์ก็ต้องมีมาก่อนคัมภีร์กาตันตระที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ซึ่งความจริงไม่น่าเป็นเช่นนั้น

คัมภีร์สิงหลชื่อสาสนวังสัปปทีปยะกล่าวปฏิเสธว่าพระกัจจายนะมิใช่พระมหาสาวกในครั้งพุทธกาล โดยแสดงเหตุผลไว้ว่าถ้าเป็นเช่นนั้นจริงคัมภีร์กัจจายนะก็ควรได้รับสังคายนาไว้ในสมัยปฐมสังคายนา แต่กลับไม่พบในรายชื่อของคัมภีร์ที่ได้รับสังคายนาในครั้งนั้น ทั้งกล่าวว่าพระกัจจายนะรูปดังกล่าวเป็นพระภิกษุชาวสิงหล พำนักอยู่ในนิกายมหาวิหาร เมืองอนุราธบุรี[๓๗] แต่มิได้ระบุศักราชไว้อย่างชัดเจน

นักวิชาการชาวตะวันตกส่วนใหญ่ เช่น B.C.Law และ K.R. Norman แสดงความเห็นว่า พระกัจจายนเถระน่าจะแต่งกัจจายนไวยากรณ์ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕ หรือต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ อันเป็น

ระยะเวลาหลังสมัยอรรถกถาและก่อนสมัยฎีกา เพราะในอรรถกถาใช้ศัพท์ทางไวยากรณ์แตกต่างไปจากที่กล่าวไว้ในคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ แต่ในฎีกาได้ใช้ศัพท์ทางไวยากรณ์ตามคัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์[๓๙] ตัวอย่าง เช่น การใช้ศัพท์วิภัตตินามมีความแตกต่างกันดังนี้

ชื่อวิภัตตินามในอรรถกถา	**ชื่อวิภัตตินามในกัจจายนะและฎีกา**
ปจฺจตฺต	ปฐมา
อุปโยค	ทุติยา
กรณ	ตติยา
สมฺปทาน	จตุตฺถี
นิสฺสกฺก	ปญฺจมี
สามิ	ฉฏฺฐี
ภุมฺม	สตฺตมี
อาลปน	อาลปน

อย่างไรก็ดี ข้อสันนิษฐานนั้นไม่ใช่เหตุผลที่เหมาะสม เพราะอาจกล่าวได้ว่าในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ ต้องการตั้งชื่อวิภัตตินามให้เป็นเอกเทศต่างไปจากไวยากรณ์สันสกฤต จึงใช้ชื่อว่า ปจฺจตฺต เป็นต้น ส่วนกัจจายนไวยากรณ์เป็นตำราว่าด้วยหลักภาษา จึงใช้ชื่อวิภัตตินามตามไวยากรณ์สันสกฤตซึ่งเป็นตำราอ้างอิงในการแต่งเหมือนชื่ออื่นที่นำมาจากไวยากรณ์สันสกฤต แม้คัมภีร์ฎีกาก็เป็นตำราอธิบายรูปศัพท์เป็นสำคัญจึงใช้วิภัตตินามตามไวยากรณ์สันสกฤต

อนึ่ง การที่คัมภีร์อรรถกถามิได้เอ่ยถึงกัจจายนไวยากรณ์ไว้ก็เพราะว่าเป็นไวยากรณ์ขั้นพื้นฐานที่ไม่ละเอียดนัก จึงต้องนำคำอธิบายที่ละเอียดลึกซึ้งมาจากไวยากรณ์สันสกฤต ดังจะเห็นได้ว่าเรื่องของปิโสทราทิคณะและนิรุตตินัยซึ่งพบในคัมภีร์อรรถกถานั้น[๓๙] ปรากฏในคัมภีร์ปาณินิโดยตรง[๔๐]

ด้วยเหตุนี้ นักวิชาการชาวพม่าจึงเห็นว่าคัมภีร์นี้แต่งหลังคัมภีร์กาตันตระที่รจนาโดยศรรววรรมันและทุรคสิงหะ ศรรววรรมันแต่งสูตรของกาตันตระในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ ซึ่งตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าสาตวาหนะ ส่วนทุรคสิงหะแต่งวุตติและอุทาหรณ์ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓[๔๑] และในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๐๔) กล่าวว่า สกมนฺธาตาทีนญฺจ (แปลงสระท้ายของ สกมนฺธาตุ ศัพท์เป็นต้น เป็น อุ ในเพราะ ส วิภัตติ และลบ ส วิภัตติ) ชื่อว่า สกมนฺธาตุ นี้ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก หากทว่าเป็นพระนามของกษัตริย์ผู้ครองราชย์ที่เมืองอุชเชนีทางแถบเหนือของอินเดียในพุทธศักราช ๖๒๑ หรือพุทธศักราช ๖๖๓ ท่านผู้แต่งได้ตั้งสูตรระบุนามของพระเจ้าสกมันธาตุไว้ เพราะเป็นผู้ทรงกิตติศัพท์ในสมัยที่แต่งไวยากรณ์เล่มนั้น หรืออาจเป็นนามวงศ์ตระกูลหรือผู้อุปัฏฐากของท่านผู้แต่ง หากเป็นตามนี้กัจจายนไวยากรณ์คงจะแต่งในรัชสมัยของพระเจ้าสกมันธาตุในราวพุทธศตวรรษที่ ๖ หรือในสมัยราชวงศ์ของพระองค์ซึ่งเรืองอำนาจตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๖ จนถึงพุทธศตรรษที่ ๙[๔๒]

สรุปความว่ากัจจายนไวยากรณ์แต่งหลังพุทธกาล และคงได้รับการเพิ่มเติมต่อๆ กันมาจนทำให้ข้อความบางตอนในวุตติและ

อุทาหรณ์ไม่สอดคล้องกับสูตร หรืออาจเป็นความผิดพลาดจากการคัดลอกต่อกันมานานนับพันปี

ส่วนข้อที่ว่ากัจจายนไวยากรณ์แต่งโดยอาศัยไวยากรณ์สันสกฤต และไวยากรณ์หลักที่ใช้อ้างอิงคือคัมภีร์กาตันตระ มีเหตุผลดังนี้

๑. กัจจายนไวยากรณ์แบ่งเป็นกัณฑ์หลักไว้ ๔ ปริจเฉท เหมือนคัมภีร์กาตันตระ คือ สนธิกัณฑ์ นามกัณฑ์ อาขยาตกัณฑ์และกิตก์กัณฑ์ โดยการกกัณฑ์ สมาสกัณฑ์ และตัทธิตกัณฑ์ นับเข้าในนามกัณฑ์ ซึ่งแตกต่างจากคัมภีร์ปาณินิที่แบ่งออกเป็นอัธยายะ ปาทะ และสูตร อัธยายะคือกัณฑ์ใหญ่ มี ๘ ตอน ปาทะคือกัณฑ์ย่อย มี ๔ ตอน

๒. ลำดับสูตรในกัจจายนไวยากรณ์จำนวนมากคล้ายคลึงกับคัมภีร์กาตันตระ (ดู ข้อ ๑.๔)

๓. กฎไวยากรณ์ที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์มักดำเนินตามแนวของคัมภีร์กาตันตระมากกว่าคัมภีร์ปาณินิ เช่น

๓.๑ ในกัจจายนไวยากรณ์ไม่มีการแสดงวิธีปรัตยาหาระเหมือนดังที่ไม่ปรากฏใช้ในคัมภีร์กาตันตระ ขณะที่วิธีนี้ใช้มากในไวยากรณ์สันสกฤตสายปาณินิ

๓.๒ พระกัจจายนะแสดงการแยกพยัญชนะหน้าออกจากสระหลังด้วยสูตร ๑๐ ว่า ปุพฺพมโธจิตมสฺสรํ สเรน วิโยชเย (พึงแยกพยัญชนะข้างหน้าออกจากสระ ทำให้ตั้งอยู่ข้างหน้าโดยไม่มีสระ) กฎดังกล่าวพบในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๒) ว่า อนติกฺรมยนฺ วิศฺเลษเยตฺ (พึงแยกไม่ให้ล่วงลำดับ) แต่ไม่พบในคัมภีร์ปาณินิ

๓.๓ ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๑๑) กล่าวว่า นเย ปรๆ ยุตฺเต (พึงนำพยัญชนะอันปราศจากสระตั้งอยู่ข้างหน้าไปสู่อักษรตัวหลังในที่อันควร) แสดงการประกอบพยัญชนะที่ไม่มีสระสู่อักษรตัวหลัง ข้อนี้ตรงกับข้อความในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๑) ว่า พฺยญฺชน-มสฺวรๆ ปรๆ วรฺณๆ นเยตฺ (พึงนำพยัญชนะที่ไม่มีสระไปสู่อักษรตัวหลัง) กฎดังกล่าวไม่มีในคัมภีร์ปาณินิ

๓.๔ การลบสระหน้าและทีฆะสระหลังในกัจจายน-ไวยากรณ์ที่กล่าวไว้ด้วยสูตร ๑๒ ว่า สรา สเร โลปๆ (สระทั้งหลายย่อมถึงการลบในเพราะสระหลัง) และสูตร ๑๕ ว่า ทีฆๆ (เมื่อลบสระหน้าแล้วสระหลังย่อมถึงความเป็นทีฆะในบางแห่ง) ได้รับอิทธิพลมาจากคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๒๔) ว่า สมานะ สวรฺเณ ทีรฺโฆ ภวติ ปรศฺจ โลปมฺ (สระสมานะเป็นทีฆะ ในเพราะสระสวัณณะ และสระหลังย่อมถึงการลบ) ส่วนในคัมภีร์ปาณินิไม่มีกฎเช่นนี้ เพราะกล่าวถึงการรวมสระสองตัวเข้าด้วยกันเป็นทีฆะด้วยสูตร (อัธยายะ ๖ ปาทะ ๑ สูตร ๑๐๑) ว่า อกะ สวรฺเณ ทีรฺฆะ (ความเป็นทีฆะย่อมมีในเพราะสระสวัณณะที่อยู่ท้าย อกฺ ปรัตยาหาระ)

๓.๕ ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๑) ว่า อนุปทิฏฺจานๆ วุตฺตโยคโต (การประกอบรูปศัพท์ที่มิได้แสดงไว้ พึงทราบตามสูตรที่ได้กล่าวมาแล้ว) เป็นสูตรสุดท้ายของสนธิกัณฑ์แสดงการสำเร็จรูปแห่งศัพท์ที่สูตรในกัจจายนไวยากรณ์มิได้กล่าวไว้ด้วยการแบ่งสูตรและรวบรวมด้วย จ ศัพท์เป็นต้น ข้อความนี้พบในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๕)

ว่า อนุปทิษฺฐาศฺจ (สระปลุตะที่มิได้แสดงไว้ย่อมตั้งอยู่ตามปกติในเพราะสระหลัง) แต่คัมภีร์ปาณินิไม่มีข้อความในลักษณะนี้

กัจจายนไวยากรณ์มีคัมภีร์อรรถาธิบายโดยละเอียดหรือแต่งสรุปเนื้อหานับร้อยฉบับ ส่วนใหญ่ยังมิได้พิมพ์เผยแพร่ ในที่นี้จะนำรายชื่อคัมภีร์ที่แต่งในอินเดีย ลังกา และพม่ามาแสดงไว้พอสมควรพร้อมประวัติโดยย่อ โดยเลือกเฉพาะคัมภีร์ที่ได้รับการอ้างอิงไว้ในปกรณ์นั้นๆ หรือที่พิมพ์เผยแพร่แล้ว ดังต่อไปนี้

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีสายกัจจายนะที่แต่งในอินเดียและลังกา

๑. **กัจจายนธาตุมัญชูสา** ผลงานของพระสีลวงศ์ ชาวสิงหล แต่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ประมวลธาตุในกัจจายนไวยากรณ์มาจัดเป็นหมวดหมู่

๒. **นยาสะ** หรือ **มุขมัตตทีปนี** ผลงานของพระวชิรพุทธิแห่งลังกา แต่งในช่วงพุทธศวรรษที่ ๑๕ อธิบายสูตรกัจจายไวยากรณ์โดยเน้นการบอกลักษณะของสูตร และแสดงวิธีการประกอบศัพท์ตามกฎที่กล่าวไว้ในสูตรนั้นๆ

๓. **ปทรูปสิทธิ** ผลงานของพระพุทธัปปิยะ ชาวทมิฬ แต่งในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ณ แคว้นโจฬะทางตอนใต้ของประเทศอินเดีย คัมภีร์นี้นำสูตรของกัจจายนะมาจัดลำดับใหม่เป็นหมวดหมู่ชัดเจนยิ่งขึ้นและเพิ่มเนื้อหาสาระที่สำคัญในหลักภาษา

๔. **ปทรูปสิทธิฏีกา** เป็นงานอธิบายขยายความสาระในปทรูป-สิทธิปกรณ์ พระพุทธัปปิยะเป็นผู้แต่งเอง

๕. **พาลาวตาร** ผลงานของพระธรรมกิตติ ท่านเป็นพระนิกายมหาวิหาร พำนักอยู่ที่วัดคฑลาเทนิ ใกล้เมืองเสขัณฑเสละ มณฑลมายา แถบภาคกลางของประเทศลังกา ท่านเป็นพระสังฆราชปกครองคณะสงฆ์ลังกาในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๒ (พ.ศ. ๑๗๗๙-๑๘๑๑) บางตำรากล่าวว่า ท่านเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ในคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะมายของพม่ากล่าวว่าท่านเป็นศิษย์ของพระสารีบุตรเถระผู้รจนาคัมภีร์สารัตถทีปนีเป็นต้นในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑

๖. **พาลาวตารนวฏีกา** หรือ **สุโพธิกา** ผลงานของพระสุมังคละผู้บวชในนิกายสยามวงศ์ (นิกายนี้เป็นนิกายที่พระภิกษุชาวไทยไปสืบพระศาสนาที่ประเทศศรีลังกา) ท่านเกิดวันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๓๔๐ ณ หมู่บ้านหิกกัททุ มณฑลคาล พำนักอยู่ที่วัดวิชโชทัย เมืองโคลัมโบ และมรณภาพวันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕

๗. **อักขรมาลา** ผลงานของพระนาคเสน ชาวสิงหล แต่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๓ กล่าวถึงอักขระบาลีและสิงหล ประพันธ์เป็นคาถาภาษาบาลี

๘. **อัตถพยาขยาน** ผลงานของพระจูฬพุทธะ ชาวสิงหล แต่งในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อธิบายขยายความกัจจายนไวยากรณ์โดยละเอียด

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีสายกัจจายนะที่แต่งในพม่า

๑. **กัจจายนเภทะ** ผลงานของพระมหายสะผู้พำนักอยู่ที่เมือง

สะเล กล่าวสรุปกฎไวยากรณ์ที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์โดยประพันธ์เป็นคาถา ๑๘๐ บท ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๒. **กัจจายนวัณณนา** ผลงานของพระมหาวิชิตาวีในสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๑

๓. **กัจจายนสาระ** ผลงานของพระยสะในสมัยพุกาม ประพันธ์เป็นคาถา ๗๒ บท อธิบายสาระสำคัญของกัจจายนไวยากรณ์โดยจำแนกเป็นสามัญญนิเทศ อาขยาตนิเทศ กิตนิเทศ การกนิเทศ สมาสนิเทศ และตัทธิตนิเทศ ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๔. **การิกา** ผลงานของพระธรรมเสนาบดี พำนักอยู่ที่วัดนันทา ใกล้ถ้ำนันทาในพุกาม แต่งในสมัยของพระเจ้าจันสิตตาผู้ทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๐๐-๑๖๒๘ ประพันธ์เป็นคาถาจำนวน ๕๖๘ บท แสดงสาระไวยากรณ์ตามโครงสร้างและสาระในกัจจายนไวยากรณ์ ตั้งแต่สนธิกัณฑ์ไปจนถึงกิตก์กัณฑ์ คัมภีร์นี้เป็นไวยากรณ์บาลีเล่มแรกสุดที่แต่งในพม่า

๕. **คันถาภรณะ** ผลงานของพระอริยวงศ์ในสมัยปินยะ ท่านพำนักอยู่ที่ภูเขาสะไกย อยู่ในรัชสมัยพระเจ้านรปติผู้ทรงครองราชย์ในพุทธศักราช ๑๙๘๕ ประพันธ์เป็นคาถา ๙๗ บท กล่าวถึงศัพท์นิบาต

๖. **จุลลคัณฐัฏฐิ** ผลงานของพระเถระไม่ปรากฏนาม กล่าวถึงวิธีสัมพันธ์ศัพท์นิบาตโดยย่อเป็นร้อยแก้ว ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๗. **ธาตวัตถสังคหะ** ผลงานของพระวิสุทธาจาระ อดีตเจ้าอาวาส

วัดวิสุทธาราม เมืองมันดเลย์ แต่งประมวลธาตุและความหมายของธาตุ โดยนำเสนอเรียงลำดับตามตัวอักษร เป็นงานประพันธ์ที่มีคาถา ๔๔๕ บท ท่านผู้แต่งยังได้ประพันธ์คัมภีร์นิสสัยของธาตวัตถสังคหะไว้อีกด้วย

๘. **นยาสัปปทีปิกา** ผลงานของพระราชบุตรเขยของพระเจ้านรปติสีตูผู้เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติในพุทธศักราช ๑๗๑๗ ณ เมืองพุกาม ท่านผู้แต่งได้รับบรรดาศักดิ์เป็นเจ้ากรมที่ดินซึ่งภาษาพม่าเรียกว่า ตันเบียน ชาวพม่าจึงรู้จักคัมภีร์นี้ในนามว่า ตันเบียนฎีกา คัมภีร์นี้เป็นฎีกาเก่าของคัมภีร์นยาสะ แต่งอธิบายโดยสังเขป

๙. **นิรุตติเภทสังคหะ** ผลงานของพระชัมพุธชะ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๓ มีคาถาทั้งหมด ๕๕๘ บท

๑๐. **นิรุตติสารมัญชูสา** ผลงานของพระทาฐานาคะ ซึ่งพำนักอยู่ที่วัดโภงตาตุลด จังหวัดสะไกย แต่งจบในพุทธศักราช ๒๑๙๒ ท่านเป็นพระราชครูของพระเจ้าตาลวนที่ทรงพระนามว่า สิรินันทธรรมราชปวราธิบดี ผู้ทรงครองราชย์ ณ กรุงอังวะ ในพุทธศักราช ๒๑๗๒

๑๑. **มหาคัณฐัฏฐิ** ผลงานของพระมหามังคล กล่าวถึงวิธีสัมพันธ์ศัพท์นิบาตโดยพิสดารเป็นร้อยแก้ว ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๑๒. **มุขมัตตสาระ** ผลงานของพระคุณสาคร แต่งในสมัยพุกาม เป็นคัมภีร์ประมวลสาระสำคัญจากคัมภีร์นยาสะมาประพันธ์เป็นคาถา ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๑๓. **มุขมัตตสารฎีกา** ผลงานอีกเรื่องหนึ่งของพระคุณสาคร อธิบายขยายความคัมภีร์มุขมัตตสาระซึ่งท่านแต่งเอง

๑๔. **รูปเภทปกาสนี** ผลงานของพระชัมพุธชะแต่งเป็นคาถา ๑๑๓ บท อธิบายรูปศัพท์อาขยาตโดยเฉพาะ

๑๕. **วาจโกปเทศ** ผลงานของพระมหาวิชิตาวีในสมัยปินยะในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ผลงานอีกคัมภีร์หนึ่งของผู้แต่งท่านเดียวกันคือ กัจจายนวัณณนา

๑๖. **วาจจวาจกะ** ผลงานของพระเตชวันตะ แต่งในสมัยพุกาม มีคาถา ๕๙ บท ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๑๗. **วิภัตยัตถะ** ผลงานของพระเถระไม่ปรากฏนาม แต่งในสมัยกรุงปินยะเป็นราชธานีของประเทศพม่า มีคาถา ๓๗ บท

๑๘. **สัททพินทุ** ผลงานของพระเจ้าจะสวา เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ขนาดเล็ก ประพันธ์เป็นคาถา ๑๖ บท จำแนกเป็นสนธิ ๓ บท นาม ๔ บท การก ๓ บท สมาส ๒ บท ตัทธิต ๑ บท อาขยาต ๒ บท กิตก์ ๑ บท

๑๙. **สัททวุตติ** หรือ **สัททวุตติปกาสกะ** ผลงานของพระสัทธรรม-คุรุในสมัยพุกาม ประพันธ์เป็นคาถา ๑๑๕ บท กล่าวถึงศัพท์ในภาษาบาลี ๕ ประเภท คือ นามศัพท์ ชาติศัพท์ ทัพพศัพท์ กริยาศัพท์ และคุณศัพท์

๒๐. **สัททสารัตถชาลินี** ผลงานของพระนาคิตะ ชาวพม่าเรียกว่า ฉูตวินปีดสยาดอ (แปลว่า อาจารย์ผู้ถูกทิ้งไว้ในหลุมหนาม) เพราะเมื่อเกิดมาแล้วถูกทิ้งไว้ในหลุมหนาม ท่านพำนักอยู่ที่วัดจ่อสวาในรัชสมัยของพระเจ้าสีหสูระ ผู้ทรงครองราชย์ ณ กรุงปินยะในพุทธศักราช ๑๘๙๔

ประพันธ์เป็นคาถา ๕๑๖ บท

๒๑. **สัททัตถเภทจินตา** ผลงานของพระสัทธรรมสิริ แสดงประเภทแห่งศัพท์และประเภทแห่งเนื้อความ มีคาถา ๔๐๐ บท ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๒๒. **สัททัตถเภทจินตาทีปนี** ผลงานของพระวิจิตตาลังการ เมื่อวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ พุทธศักราช ๑๙๐๕ ชาวพม่าเรียกท่านว่า ชเวคูสยาดอ (อาจารย์วัดชเวคู) ท่านพำนักอยู่ที่วัดชเวคู (วัดสุวัณณคุหา) จังหวัดสะลิน

๒๓. **สารัตถสังคหา** เป็นฎีกาเก่าของพาลาวตาร รจนาโดยพระพุทธโฆษ ผู้มีฉายาเดิมว่า พระอุตตมมงคล ซึ่งพำนักอยู่ที่เมืองมะโยเตด (อภินวปุระ) ประเทศพม่า ท่านเป็นพระราชครูของเจ้าเมืองมะโยเตด ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๒๔. **สุตตนิเทศ** ผลงานของพระสัทธัมมโชติปาละ แต่งอธิบายความหมายของสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ในพุทธศักราช ๑๙๙๐

ข. กลุ่มโมคคัลลานไวยากรณ์

คัมภีร์นี้เป็นผลงานของพระโมคคัลลาน พระเถระชาวสิงหลในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ในนิคมคาถาได้เอ่ยถึงเรื่องที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุหลังจากที่พระองค์ทรงกำจัดภิกษุใจบาปประพฤติผิดศีลธรรมและทรงยังพระศาสนาให้ดำรงมั่นในประเทศลังกา ดังข้อความกล่าวว่า

“ศาสนาของพระจอมมุนีที่เกลื่อนกล่นด้วยนิกายทั้งสาม

ได้ดำรงมั่นเป็นอย่างดีไม่มีภิกษุผู้ทำบาปเห็นผิด ย่อมเจริญรุ่งเรือง ดังสาครเต็มฝั่งเพราะประกอบกับพระจันทร์เพ็ญ ด้วยอานุภาพของพระราชาพระองค์ใด เมื่อพระราชาพระองค์นั้นผู้ทรงนามว่าปรากรม-พาหุ ผู้เจริญด้วยคุณธรรมคือศรัทธาและปรีชาเหมือนดั่งธงชัยแห่งวงศ์ของพระเจ้ามนูทรงปกครองลังกาทวีป พระเถระชื่อโมคคัลลาน ผู้ทรงปัญญามีความประพฤติหมดจดได้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์ที่รู้ง่าย ไม่ชวนสงสัย ไม่ซับซ้อน”[๔๓]

ตามประวัติศาสตร์ลังกาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์เป็นต้น พระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ เป็นกษัตริย์ที่ทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนา โดยโปรดฯ ให้สึกพระอลัชชีที่บวชปลอมเพื่อแสวงหาลาภยศ แล้วโปรดฯ ให้รวมนิกายสงฆ์ที่แตกแยกกันเป็นเวลานานเข้ามาเป็นหนึ่งเดียวเมื่อพุทธศักราช ๑๗๐๘[๔๔] ด้วยเหตุดังกล่าว พระโมคคัลลานจึงแต่งโมคคัลลาน-ไวยากรณ์นี้หลังพุทธศักราช ๑๗๐๘

คัมภีร์นี้มี ๗ ปริจเฉท มี ๖ ภาณวาร (๑ ภาณวาร มี ๒๕๐ คาถาหรือ ๘,๐๐๐ พยางค์) ท่านผู้ประพันธ์ได้แต่งโดยอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตชื่อจานทระเป็นหลัก และอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตอื่นๆ มีปาณินิเป็นต้น แต่ส่วนใหญ่เห็นตามมติของคัมภีร์จานทระ จึงได้กล่าวแย้งมติของคัมภีร์ปาณินิไว้ในบางแห่ง แม้คัมภีร์อธิบายโมคคัลลาน-ไวยากรณ์ชื่อว่า วุตติวิวรณปัญจิกา ก็แต่งโดยบุคคลเดียวกัน ปราชญ์ทั้งหลายจึงสรรเสริญไวยากรณ์เล่มนี้ว่าเป็นตำราที่ดีเลิศ[๔๕] เพราะมีระเบียบและคำอธิบายเป็นสมานฉันท์ไม่ขัดแย้งกัน ซึ่งต่างจากกัจจายนไวยากรณ์

ที่มีคัมภีร์อธิบายต่างๆ กล่าวแย้งกันเอง

พระโมคคัลลานพำนักอยู่ที่วัดถูปาราม เมืองอนุราธบุรี เป็นพระภิกษุในนิกายอุตตรมูล หนึ่งในแปดนิกายที่มีในสมัยนั้น ท่านเป็นครูของพระสังฆรักขิตะ (ผู้รจนาคัมภีร์สุโพธาลังการเป็นต้น) ตามที่ได้มีการเอ่ยถึงในตำราไวยากรณ์ที่แต่ง[๔๖]

พระสังฆรักขิตะผู้เป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าวิชยพาหุที่ ๓ ผู้ครองราชย์ ณ เมืองชัมพุโทณิ ประเทศลังกา ในพุทธศักราช ๑๗๘๗ (บางแห่งกล่าวว่าเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑) ได้กล่าวชมเชยโมคคัลลานไวยากรณ์ไว้ในคัมภีร์ปโยคสิทธิว่า

> “ปรีชาของพระโมคคัลลานในไวยากรณ์ทั้งมวลและพระไตรปิฎก กวีไม่อิ่มใจไปได้ ช่างน่าอัศจรรย์ยิ่งนัก”[๔๗]

นอกจากนี้ บางท่านกล่าวว่าคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาเป็นผลงานของพระโมคคัลลานเช่นกัน เพราะมีชื่อผู้แต่งตรงกันและแต่งในสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ เหมือนกัน[๔๘] แต่ความเห็นดังกล่าวไม่ถูกต้อง เพราะพระเถระทั้งสองมีข้อแตกต่างกัน คือ

๑. **สถานที่พำนัก** พระโมคคัลาลานผู้แต่งไวยากรณ์อยู่ที่วัดถูปาราม เมืองอนุราธบุรี[๔๙] ส่วนพระโมคคัลลานผู้แต่งอภิธานัปปทีปิกาอยู่ที่วัดมหาเชตวัน เมืองโปโรนนรุวะ[๕๐] (บาลีใช้เป็นเมือง ปุลัตถิ ปัจจุบันเรียกว่าโปโรนนรุวะ)

๒. **นิกาย** พระโมคคัลลานรูปแรกเป็นพระนิกายอุตตร-

มูล[๕๑] ส่วนรูปหลังเป็นพระนิกายสโรคาม[๕๒]

๓. **ความเห็น** พระโมคคัลลานรูปแรกเห็นแย้งกับกัจจายนไวยากรณ์ แต่รูปหลังเห็นตามมติของกัจจายนไวยากรณ์ เช่น

๓.๑ กัจจายนไวยากรณ์แสดง อว อุปสรรค โดยไม่มี โอ และแสดง นิ, นี อุปสรรคสองตัว[๕๓] พระโมคคัลลานผู้แต่งไวยากรณ์แสดง อว, โอ อุปสรรคสองตัว และแสดง นิ อุปสรรคโดยไม่มี นี[๕๔] แต่พระโมคคัลลานผู้แต่งอภิธานัปปทีปิกาได้กล่าวถึงอุปสรรค ๒๐ ตัวไว้เหมือนกัจจายนไวยากรณ์[๕๕]

๓.๒ กัจจายนไวยากรณ์แสดงรูปว่า สุคนฺธิ, ทุคฺคนฺธิ, ปูติคนฺธิ, สุรภิคนฺธิ[๕๖] แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ปฏิเสธรูปเหล่านั้น[๕๗] ในขณะที่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาได้กล่าวถึงรูปเหล่านั้นไว้ตามกัจจายน-ไวยากรณ์[๕๘]

๓.๓ โมคคัลลานไวยากรณ์แสดงรูปว่า อโหรตฺโต, อฑฺฒรตฺโต เป็นปุงลิงค์[๕๙] แต่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงเป็นรูปนปุง-สกลิงค์ว่า อโหรตฺตํ, อฑฺฒรตฺตํ [๖๐]

๓.๔ โมคคัลลานไวยากรณ์ปฏิเสธรูปว่า คินิ[๖๑] โดยถือว่าเป็น อคฺคินิ ศัพท์ที่ลบ อ และ คฺ แต่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงรูปนี้ไว้ [๖๒]

๓.๕ โมคคัลลานไวยากรณ์แสดงรูปว่า อสฺสิ ที่แปลว่า “มุม” ไว้เป็น อิ การันต์ โดยคล้อยตามสันสกฤต[๖] แต่คัมภีร์อภิธานัป-ปทีปิกาแสดงรูปว่า อสฺส เป็น อ การันต์ [๖๔]

๓.๖ โมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า ยาวตา ศัพท์เป็นต้น เป็นบทตัทธิต[๖๕] แต่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่าเป็นอัพพยศัพท์[๖๖]

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีสายโมคคัลลานไวยากรณ์

ตามหลักฐานที่พบในปัจจุบัน มี ๑๐ ฉบับ คือ

๑. **นิรุตติทีปนี** ผลงานของพระญาณธชะ (ชาวพม่าเรียกว่า แลดีสยาดอ ตามชื่อวัดที่พำนัก) แต่งจบในพุทธศักราช ๒๔๔๖ คัมภีร์นี้นำโมคคัลลานไวยากรณ์มาลำดับสูตรใหม่และเขียนอธิบายให้เข้าใจง่าย รวมทั้งนำอุทาหรณ์จากพระไตรปิฎกมาแสดงไว้เป็นสาธกของกฎไวยากรณ์ในสูตรนั้นๆ พระญาณธชะยังแต่งคัมภีร์แปลนิรุตติทีปนีซึ่งแปลเฉพาะศัพท์ยากเท่านั้น ชื่อว่า นิรุตติทีปนีนิสสัย ในพุทธศักราช ๒๔๔๘

๒. **ปทสาธนะ** ผลงานของพระปิยทัสสี ศิษย์ของพระโมคคัลลาน เป็นงานร่วมสมัยหรือในเวลาหลังโมคคัลลานไวยากรณ์ไม่นาน คัมภีร์นี้แต่งประมวลเนื้อหาสาระในโมคคัลลานไวยากรณ์อย่างกระชับสั้นง่าย โดยนำสูตรมาเรียงลำดับใหม่ตามอุทาหรณ์เพื่อให้ประกอบรูปศัพท์ได้ง่าย คล้ายกับคัมภีร์พาลาวตารที่กล่าวสรุปเนื้อหาของกัจจายนไวยากรณ์

๓. **ปทสาธนฎีกา** ผลงานพระราหุลผู้เป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๖ (พ.ศ. ๑๙๕๕-๒๐๐๗)

๔. **ปโยคสิทธิ** ผลงานของพระสังฆรักขิตะ คัมภีร์นี้ได้นำเนื้อหาสาระในโมคคัลลานไวยากรณ์มาจัดหมวดหมู่ใหม่ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น รวมทั้ง

ได้อธิบายขยายความและแสดงอุทาหรณ์เพิ่ม เหมือนกับปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ขยายความกัจจายนไวยากรณ์

๕. **โมคคัลลานปัญจิกา** ผลงานของพระโมคคัลลาน เป็นคัมภีร์ฎีกาที่อธิบายความของโมคคัลลานไวยากรณ์

๖. **โมคคัลลานปัญจิกาปทีปะ** ผลงานพระราหุล เป็นฎีกาของคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา ท่านผู้แต่งได้นำข้อความจำนวนมากจากสัททนีติปกรณ์มากล่าวไว้ในคัมภีร์นี้

๗. **สัมพันธจินตา** ผลงานของพระสังฆรักขิตะ แต่งร่วมสมัยกับปโยคสิทธิ เป็นคัมภีร์อธิบายวาจก ๔ และการก ๖ โดยพิสดาร ตามแนวคำอธิบายของโมคคัลลานไวยากรณ์

๙. **สัมพันธจินตาฎีกา** ผลงานของพระสิงหลรูปหนึ่งผู้ไม่ปรากฏนาม แต่งอธิบายสัมพันธจินตาโดยย่อ

๙. **สารัตถวิลาสินี** หรือ **โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา** ผลงานของพระสังฆรักขิตะ คัมภีร์นี้เป็นฎีกาของคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา

๑๐. **สุสัททสิทธิ** ผลงานของพระสังฆรักขิตะ เป็นชื่อคัมภีร์ที่ปรากฏอยู่ในรายชื่อคัมภีร์ที่พระสังฆรักขิตะแต่ง ซึ่งท่านได้กล่าวไว้ในคำลงท้ายของคัมภีร์สัมพันธจินตา แต่ยังไม่มีการพิมพ์เผยแพร่เป็นอักษรพม่าหรือไทย จึงไม่สามารถทราบรายละเอียด

ค. กลุ่มสัททนีติปกรณ์

ในนิคมคาถา ตอนท้ายของสัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา

ท่านผู้แต่งกล่าวว่าคัมภีร์นี้เป็นผลงานของพระอัคควงศ์ พระเถระชาวพม่าในพุกามสมัยที่เรียกว่า อริมัททนะ (เมืองย่ำยีศัตรู) เป็นบุตรของภคินี (พี่หรือน้องสาว) ของท่านอัคคบัณฑิตผู้เป็นศิษย์ในสำนักของท่านมหาอัคคบัณฑิต ดังข้อความกล่าวว่า

> “กิตติศัพท์ของภิกษุใดขจรขจายดั่งดวงสุรีย์และศศิธรบนฟากฟ้า ภิกษุนั้นผู้ชื่อว่า พระอัคควังสาจารย์ ได้ประพันธ์คัมภีร์นี้
>
> สัททนีติปกรณ์นี้แต่งโดยพระอัคควังสาจารย์แห่งเมืองพุกาม ผู้บวชในสำนักของพระมหาอัคคบัณฑิตที่งามพร้อม ผู้เป็นหลานของพระอัคคบัณฑิตผู้งามพร้อมซึ่งเป็นศิษย์ของพระมหาอัคคบัณฑิตนั้น ผู้มีนามว่า อัคคะ อันได้รับมาส่วนหนึ่ง ผู้มีถ้อยคำอันปราศจากโทษซึ่งเกิดจากความถึงพร้อมแห่งกรณ์อันเป็นเครื่องแสดงธรรมเป็นอย่างดี จบแล้วด้วยประการฉะนี้”[๖๗]

ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ เมืองพุกามมีพระเถระผู้แตกฉานพระไตรปิฎกและภาษาบาลีสันสกฤต ชื่อว่า พระมหาอัคคบัณฑิต ท่านมรณภาพในราวพุทธศักราช ๑๗๑๖ ท่านมีศิษย์ผู้แตกฉานรูปหนึ่งชื่อว่า พระอัคคบัณฑิต ผู้แต่งคัมภีร์โลกุปปัตติปกาสนี ส่วนพระอัคควงศ์ผู้แต่งสัททนีติปกรณ์เป็นหลานของพระอัคคบัณฑิต และเป็นศิษย์ของพระมหาอัคคบัณฑิต

ท่านผู้แต่งมีชีวิตอยู่ในรัชสมัยพระเจ้าจะสวา (พ.ศ. ๑๗๗๗-๑๗๙๓) คัมภีร์นี้อาศัยไวยากรณ์สันสกฤตหลายคัมภีร์ อาทิเช่น ปาณินิ มหาภาสสะ และกาตันตระ รวมทั้งยังอาศัยตรรกศาสตร์ของฝ่าย

สันสกฤตไว้อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์ที่แต่งในประเทศพม่ากล่าวถึงเวลาที่แต่งสัททนีติปกรณ์ไว้ต่างกัน ดังนี้

๑. คัมภีร์สาสนาลังการและสาสนวังสัปปทีปิกากล่าวว่า พระอัคควงศ์แต่งสัททนีติปกรณ์เมื่อพุทธศักราช ๑๖๙๗ ที่เมืองพุกาม ในเวลานั้นมีพระเถระผู้แตกฉานปริยัติธรรม ๓ ท่าน คือ พระมหาอัคค-บัณฑิต ผู้เป็นอาจารย์ใหญ่ ศิษย์ของท่านนามว่า พระอัคคบัณฑิต จัดเป็นอัคคบัณฑิตรูปที่สอง และพระอัคควงศ์ผู้เป็นหลานของพระอัคคบัณฑิต จัดเป็นอัคคบัณฑิตรูปที่ ๓ ชาวสิงหลได้ยินกิตติศัพท์ในความแตกฉานภาษาบาลีในพุกามก็เดินทางมาพิสูจน์เมื่อพบสัททนีติปกรณ์ที่เป็นผลงานของพระอัคควงศ์แล้วก็สรรเสริญว่าไวยากรณ์ที่ละเอียดลึกซึ้งเช่นนี้ยังไม่มีในลังกา[๖๕] ตามมตินี้ พระอัคควงศ์แต่งสัททนีติปกรณ์ในรัชสมัยพระเจ้าอะลองสีตู (พ.ศ. ๑๖๓๕-๑๗๑๐)

อย่างไรก็ดี ตามข้อความในคัมภีร์สาสนวังสัปปทีปิกาที่เรียกว่า ศาสนวงศ์ ในฉบับบาลีไทยไม่ตรงกับฉบับพม่า กล่าวคือ ฉบับพม่ามีข้อความว่า สตฺตนวุตาธิเก ฉสเต สหสฺเส จ สมฺปตฺเต (เมื่อถึงพุทธ-ศักราช ๑๖๙๗) แต่ฉบับไทยมีข้อความคลาดเคลื่อนไปว่า สตฺตตาธิเก ฉสเต สหสฺเส จ สมฺปตฺเต (เมื่อถึงพุทธศักราช ๑๖๗๐) ความจริงคัมภีร์ศาสนวงศ์เป็นตำราแปลคัมภีร์สาสนาลังการจากภาษาพม่าเป็นภาษาบาลี จึงควรมีเนื้อหาตรงกับคัมภีร์ต้นฉบับ ดังนั้น ข้อความตามฉบับไทยจึงไม่น่าถูกต้อง

๒. คัมภีร์ปิฎกัตต่อตะมาย (ประวัติพระไตรปิฎก)[๖๙] กล่าวว่าแต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวา (พ.ศ. ๑๗๗๗-๑๗๙๓)

นักวิชาการตะวันตกส่วนใหญ่เชื่อว่าพระอัคควงศ์แต่งสัททนีติปกรณ์เมื่อพุทธศักราช ๑๖๙๗ ตามหลักฐานในคัมภีร์สาสนาลังการ[๗๐] แต่นักวิชาการชาวพม่าเห็นว่าแต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจะสวา โดยพิจารณาเนื้อหาคัมภีร์เป็นหลัก มีเหตุผลดังนี้ คือ

๒.๑ สัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา) กล่าวคัดค้านมติของบางคัมภีร์ไว้โดยใช้ศัพท์ว่า เกจิ (บางคน)[๗๑] ซึ่งมติดังกล่าวพบในโมคคัลลานไวยากรณ์ที่แต่งในรัชสมัยของพระเจ้าปรากรมพาหุหลังพุทธศักราช ๑๗๐๘[๗๒]

๒.๒ สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา) กล่าวคัดค้านบางมติไว้โดยใช้ศัพท์ว่า เกจิ (บางคน)[๗๓] ซึ่งมติดังกล่าวพบในคัมภีร์นยาสัปปทีปิกา[๗๔] ซึ่งแต่งโดยพระราชบุตรเขยของพระเจ้านรปติสีตูผู้ทรงครองราชย์ที่เมืองพุกาม ในพุทธศักราช ๑๗๑๗ ท่านผู้แต่งได้รับบรรดาศักดิ์เป็นเจ้ากรมที่ดินซึ่งภาษาพม่าเรียกว่า ตันเบียน[๗๕] ดังนั้นคัมภีร์นี้ต้องแต่งหลังพุทธศักราช ๑๗๑๗ อย่างแน่นอน

สัททนีติปกรณ์ มี ๓ ภาคคือ ปทมาลา ธาตุมาลา และสุตตมาลาซึ่งแต่งในแบบแผนตามคัมภีร์ปาณินิที่แบ่งเป็นสุตตปาฐะ ธาตุปาฐะ และคณปาฐะ แม้คัมภีร์นี้จะอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตจำนวนมาก แต่คันถรจนาจารย์ได้เลือกแสดงกฎไวยากรณ์สันสกฤตที่สอดคล้องกับพระพุทธพจน์เท่านั้น คัมภีร์นี้เป็นไวยากรณ์ที่ครอบคลุมพระไตรปิฎกและ

อรรถกถารวมทั้งมติของนักไวยากรณ์บาลีและสันสกฤตอย่างบริบูรณ์ ได้รับการสรรเสริญว่าเป็นไวยากรณ์บาลีที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในวรรณกรรมบาลีตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

การอ้างข้อความจากไวยากรณ์สันสกฤตในคัมภีร์นี้ มีปรากฏในทั้งสามภาค เช่น ในสุตตมาลาได้อ้างข้อความของท่านปตัญชลิที่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาภาษยะ ในคำอธิบายของสูตรว่า โยธาโร ตโมกาสำ [๗๖] ในธาตุมาลาอ้างถึงข้อความในคัมภีร์ปาณินียธาตุปาฐะ[๗๗] พร้อมด้วยจานทรธาตุปาฐะ[๗๘] และพจนานุกรมสันสกฤตชื่ออมรโกศ[๗๙] และในปทมาลา ปริจเฉทที่ ๓ ได้แสดงประเภทของวิภัตติอาขยาตไว้ ๑๐ หมวดตามแนวของคัมภีร์กาตันตระ[๘๐] ทั้งในปริจเฉทที่ ๑๐ ได้อ้างข้อความจากคัมภีร์เอกักขรโกศ[๘๑] และฎีกาของคัมภีร์วิทัคธมุขมัณฑนะ[๘๒] และในปริจเฉทที่ ๑๒ ได้อ้างข้อความจากคัมภีร์กาวยาทรรศะอีกด้วย[๘๓]

ผู้ศึกษาสัททนีติปกรณ์นี้จะมีปรีชาอันแจ่มแจ้งในภาษาบาลีอย่างสมบูรณ์ เป็นผู้ปราศจากความสงสัยสามารถเที่ยวไปในไพรสณฑ์คือพระไตรปิฎกได้อย่างอาจหาญแกล้วกล้า ดังข้อความที่ท่านผู้แต่งได้กล่าวเชิญชวนไว้ว่า

> “ชนเหล่าใดผู้มีปัญญาหมั่นขวนขวายศึกษาสัททนีติ-ปกรณ์อยู่เนืองนิจ ชนเหล่านั้นย่อมเข้าใจเนื้อความอันเป็นสาระในพระพุทธพจน์อันประเสริฐงามด้วยนัยอันลุ่มลึก ครั้นพวกเขาได้รับเนื้อความอันเป็นสาระในคำสอนของพระสุคตซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งสุขจะเป็นผู้ไม่ครั่นคร้ามเหมือนราชสีห์แล้วบันลือสีหนาทอันยอดเยี่ยม

ไม่ผิดพลาดฉะนั้น”[๙๔]

คัมภีร์ไวยากรณ์บาลีสายสัททนีติ

ไวยากรณ์บาลีที่แต่งอธิบายสัททนีติปกรณ์ มีเพียงฉบับเดียว คือ สัททนีติฎีกา ผลงานของพระปัญญาสามิ แต่งในช่วงระหว่างพุทธศักราช ๒๓๙๕-๒๔๒๐ โดยประมาณ คัมภีร์นี้แต่งโดยถอดความมาจากคำอธิบายภาษาพม่าในคัมภีร์สัททนีตินิสสัย ซึ่งแต่งโดยพระชัมพุธชะ (พ.ศ. ๒๓๓๐-๒๓๘๕) ผู้แปลและอธิบายสัททนีติปกรณ์โดยละเอียด คัมภีร์สัททนีติฎีกายังไม่ได้รับการตีพิมพ์จนถึงปัจจุบันส่วนสัททนีตินิสสัยได้รับการพิมพ์แล้วโดยกระทรวงมหาดไทยและการศาสนา มีทั้งหมด ๖ เล่ม แยกเป็นการอธิบายสัททนีติปกรณ์แต่ละเล่มเป็น ๒ เล่ม

ใน Pali Literature and Language, W. Geiger จัดผลงานคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีเป็น ๓ สาย คือ สายกัจจายนะ สายโมคคัลลานและสายสัททนีติ[๙๕] แต่นักวิชาการชาวพม่าแบ่งเป็น ๔ สาย โดยมีคัมภีร์สัททสังคหะเพิ่มขึ้นอีกสายหนึ่ง เพราะเห็นว่าการแบ่งสายไวยากรณ์ได้ถือเอาไวยากรณ์ที่ตั้งสูตรเป็นเอกเทศไม่ใช้สูตรจากไวยากรณ์ที่มีอยู่เดิม[๙๖] คัมภีร์สัททสังคหะก็มีสูตรเป็นเอกเทศกว่า ๔,๐๐๐ สูตร แต่งโดยเจ้าโภลาย เจ้าครองนครยอและเป็นมหาอำมาตย์ที่ปรึกษาราชการในรัชสมัยพระเจ้ามินดง (พ.ศ. ๒๓๕๗-๒๔๒๑) คัมภีร์นี้แต่งอาศัยไวยากรณ์สันสกฤตหลายคัมภีร์ โดยเน้นคัมภีร์สิทธานตเกามุทีเป็นหลัก มีหลักฐานจารึกอยู่ในใบลาน และยังไม่ได้รับการพิมพ์เผยแพร่

กลุ่มคัมภีร์นิฆัณฑุ

คัมภีร์นิฆัณฑุ หรือ นิฆัณฏุ เป็นตำราประมวลศัพท์และเพศทางไวยากรณ์ที่มีอยู่ประจำในศัพท์นั้นๆ เท่าที่พบในปัจจุบันมี ๒ คัมภีร์ คือ อภิธานัปปทีปิกา และเอกักขรโกศ

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา แต่งโดยพระโมคคัลลาน พระเถระชาวสิงหลในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ ท่านพำนักอยู่ที่วัดเชตวันที่พระเจ้าแผ่นดินโปรดฯ ให้สร้างถวายในเมืองโปโรนนรุวะ คัมภีร์นี้มีคาถาทั้งหมด ๑๒๑๒ บท (รวมนิคมคาถา) มีคำอธิบายเป็นภาษาบาลีในเวลาต่อมา ๒ ฉบับ คือ

๑. อภิธานัปปทีปิกาฎีกา แต่งโดยมหาอำมาตย์ผู้ดำรงตำแหน่งสิริ-มหาจตุรังคลพล ในรัชสมัยพระเจ้าสีหสูระผู้ทรงช้างเผือกสี่เชือก (พ.ศ. ๑๘๙๓-๑๙๐๒) ท่านผู้แต่งได้เน้นการแยกรากศัพท์และแสดงรูปวิเคราะห์ศัพท์ในอภิธานัปปทีปิกา โดยอาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีคือ กัจจายน-ไวยากรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ ฯลฯ พร้อมทั้งคัมภีร์นิฆัณฑุของฝ่ายสันสกฤตคือ อมรโกศ ติกัณฑเสสะ รตนโกศ รตนมาลา และจินตามณิ-ฎีกา เป็นต้น ดังปรากฏรายชื่อคัมภีร์สันสกฤตกว่า ๖๐ ฉบับในคัมภีร์นี้

๒. อภิธานัปปทีปิกาสูจิ แต่งโดยพระสุภูติ พระเถระชาวสิงหลในพุทธศักราช ๒๔๓๖ ผู้ดำรงสมณศักดิ์ที่ ปวรเนรุตติกาจริยมหาวิภาวี โดยได้นำบทในอภิธานัปปทีปิกามาลำดับตามอักษร พร้อมกับนำรูปวิเคราะห์ที่กล่าวไว้ในอภิธานัปปทีปิกาฎีกามาแสดงไว้ในคัมภีร์นี้ด้วย นอกจากนี้ท่านผู้แต่งยังเพิ่มเติมข้อวินิจฉัยทางไวยากรณ์โดยนำมาจากกัจจายน-

ไวยากรณ์เป็นต้น

กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์

ฉันทลักษณ์ คือ คัมภีร์ว่าด้วยระเบียบในการวางคำ ครุ ลหุ เป็นแบบต่างๆ เท่าที่ทราบมี ๓ คัมภีร์ คือ คัมภีร์วุตโตทัย คัมภีร์ฉันโทมัญชรี และคัมภีร์ฉันทวุตติปปทีป มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

คัมภีร์วุตโตทัย แต่งโดยพระสังฆรักขิตะ พระเถระชาวสิงหลผู้เป็นพระสังฆราชในรัชสมัยของพระเจ้าวิชยพาหุที่ ๓ ผู้ครองราชย์ ณ เมืองชัมพุโทณิ ประเทศลังกา ในพุทธศักราช ๑๗๗๙ (บางแห่งกล่าวว่าเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑) คัมภีร์นี้มีคาถา ๑๓๗ บท แสดงฉันท์ ๒๖ ชนิด และคาถา ๑๐๘ ประเภท มีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี ๗ ฉบับ คือ

๑. ฉบับฎีกาเก่า แต่งโดยพระเถระผู้ไม่ปรากฏนาม บางแห่งกล่าวว่าแต่งโดยพระนววิมลพุทธิในสมัยพุกาม ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๒. ฉบับฎีกาใหม่ แต่งโดยพระเวปุลละในสมัยพุกาม ท่านพำนักอยู่ที่วัดทักขิณาวาส ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๓. กวิสาระ แต่งโดยพระธัมมนันทะผู้เป็นพระราชครูของพระเจ้าสันตะแว แต่งที่เมืองหงสาวดี ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๔. ฉันโทสารัตถวิกาสินี แต่งโดยพระสัทธรรมญาณในสมัยพุกาม ไม่ปรากฏปีที่แต่ง

๕. ฉัปปัจจยทีปกะ แต่งโดยพระปัญญาสีหะในสมัยอังวะ แต่งจบ

ในพุทธศักราช ๒๓๑๓

๖. สุทฺทฺทสวิกาสนี แต่งโดยธรรมนันทีผู้ดำรงสมณศักดิ์ที่ ติสาสนา-ลังการ พำนักอยู่ที่วัดซีกผะยู ประเทศพม่า แต่งจบในพุทธศักราช ๒๒๗๒

๗. ฉันโทสารัตถเมทินี แต่งโดยพระวชิรปัญญะผู้อยู่ในวัดธรรมิกา-ราม จังหวัดเยแลกะเล ประเทศพม่า แต่งจบในพุทธศักราช ๒๔๙๐

ส่วนคัมภีร์ฉันโทมัญชรี แต่งโดยพระวิสุทธาจาระ พระเถระชาวพม่า อดีตเจ้าอาวาสวัดวิสุทธาราม เมืองมันดเลย์ ในพุทธศักราช ๒๔๓๙ มีคำอธิบายเป็นภาษาบาลีชื่อว่า ฉันโทสารัตถมัญชูสา แต่งโดยพระญาณินทะ ศิษย์ของพระวิสุทธาจาระ ผู้พำนักอยู่ที่เมืองหงสาวดี แต่งจบในพุทธ-ศักราช ๒๔๔๗

นอกจากนี้ คัมภีร์ฉันทวุตติปปทีป แต่งโดยพระญาณมงคล พระเถระชาวไทย ไม่ปรากฏปีที่แต่ง ท่านผู้แต่งนิยมประพันธ์คาถา ๑๒ พยางค์ไว้ในคัมภีร์นี้ ปัจจุบันได้รับการปริวรรตจากอักษรขอมเป็นฉบับพิมพ์ดีดเท่านั้น

กลุ่มคัมภีร์เกฏุภะ

คัมภีร์เกฏุภะ หรืออลังการ คือ คัมภีร์ว่าด้วยการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ แต่งโดยพระสังฆรักขิตะ มีคาถาทั้งหมด ๓๖๗ บท และมีคำอธิบายเป็นภาษาบาลี ๒ ฉบับ คือ

๑. ฉบับฎีกาเก่า พระสังฆรักขิตะเป็นผู้รจนา จึงชื่อว่ามหาสามิฎีกา คือฎีกาของพระมหาสามิ (มหาสามิเป็นสมณศักดิ์เทียบเท่าพระสังฆราช)

๒. ฉบับฎีกาใหม่ สันนิษฐานว่าพระเถระชาวพม่าชื่อว่าพระธรรม-กิตติรัตนปัชโชตะเป็นผู้แต่งในปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๗ โดยปริวรรตจากคำอธิบายสุโพธาลังการที่พระสังฆรักขิตะแต่งเป็นภาษาสิงหล จึงมีชื่อว่านิสสยฎีกา คือ ฎีกาที่ปริวรรตมาจากคัมภีร์นิสสัย

การศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสส

ดังได้กล่าวมาในข้างต้นว่าคัมภีร์สัททาวิเสสที่แต่งก่อนกัจจายน-ไวยากรณ์มีหลายคัมภีร์ คือ นิรุตติปิฎกของพระมหากัจจายนะผู้เป็นมหาสาวก จูฬนิรุตติของพระยมก โพธิสัตตไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระโพธิสัตว์) และสัพพคุณากรไวยากรณ์ (ไวยากรณ์ของพระสัพพคุณา-กร) หากว่าพระมหากัจจายนะเป็นผู้รจนาคัมภีร์นิรุตติปิฎกจริง คัมภีร์สัททาวิเสสก็น่าจะได้รับการศึกษาตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา โดยพระภิกษุผู้ไปเผยแพร่พระศาสนาในสถานที่ต่างๆ คงได้ถ่ายทอดแก่กุลบุตรสืบต่อกันมาเพื่อให้เข้าใจภาษาบาลีในพระไตรปิฎก แต่ถ้าคัมภีร์ดังกล่าวแต่งในสมัยหลังพุทธกาล ก็คงจะมีการศึกษาในสมัยที่แต่งคัมภีร์นั้นๆ ซึ่งน่าจะเป็นช่วงภายหลังการแต่งคัมภีร์กาตันตระในราวพุทธศตวรรษที่ ๖-๙ แม้จะไม่มีหลักฐานชัดเจนว่ากัจจายนไวยากรณ์แต่งในสมัยใด แต่คัมภีร์สัททาวิเสสที่แต่งหลังกัจจายนไวยากรณ์เป็นอันดับแรกชื่อว่าการิกา ปรากฏหลักฐานชัดเจนว่าแต่งในรัชสมัยของพระเจ้าจันสิตตา หรือจันสิทธิ กษัตริย์พุกาม ผู้ครองราชย์ในระหว่างพุทธศักราช ๑๖๒๗-๑๖๕๕ ดังนั้น กัจจายนไวยากรณ์จึงน่าจะมีก่อนพุทธศตวรรษที่ ๑๖

การศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสในประเทศไทย

สำหรับหลักฐานการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยนั้น ทางภาคเหนือได้รับพระพุทธศาสนาจากพม่า ทางภาคใต้และภาคกลางได้รับมาจากลังกา เมื่อสำรวจศิลาจารึกภาษาบาลีในสมัยสุโขทัยในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ พบว่าการแต่งบาลีในสมัยนั้นมีความไพเราะสละสลวยตามหลักภาษา เหมาะเจาะด้วยเสียงและความหมาย วรรณกรรมบาลีที่สำคัญซึ่งแต่งที่เมืองเชียงใหม่ในพุทธศักราช ๒๐๒๖ คือ ชินกาลมาลี ถือเป็นเพชรน้ำเอกที่ได้รับการยอมรับมาตั้งแต่สมัยก่อนจวบจนปัจจุบัน ท่านผู้แต่งได้แสดงความเชี่ยวชาญในหลักภาษาเป็นอย่างสูง จึงสามารถแต่งคัมภีร์ที่ทรงคุณค่า โดยเฉพาะคัมภีร์มังคลัตถทีปนีที่แต่งในพุทธศักราช ๒๐๖๗ ได้อ้างถึงคัมภีร์ไวยากรณ์อย่างชัดเจนอันได้แก่ กัจจายนไวยากรณ์ ปทรูปสิทธิปกรณ์ โมคคัลลานไวยากรณ์ และสัททนีติปกรณ์ เป็นต้น ดังนั้น การศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสจึงมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

หลักฐานที่ปรากฏชัดเจนในสมัยรัตนโกสินทร์ คือ ในการสังคายนาพระไตรปิฎกในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อพุทธศักราช ๒๓๓๑ ได้จัดตั้งพระภิกษุสงฆ์และราชบัณฑิตผู้ทำการสังคายนาตรวจสอบชำระคัมภีร์ออกเป็น ๔ กอง มีกองชำระคัมภีร์สัททาวิเสสด้วยกองหนึ่ง[๙๗]

มีจดหมายเหตุสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าอยู่หัวกล่าวไว้ใน “บัญชีจำนวนพระภิกษุสามเณรวัดต่างๆ ที่เล่าเรียนสูตรกัจจายนะ จ.ศ.

๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)" แสดงถึงพระราชูปถัมภ์เพื่อส่งเสริมและสนับสนุนการศึกษาเล่าเรียนไวยากรณ์บาลี โดยเฉพาะคัมภีร์มูลกัจจายน์ ดังนี้

> "ศุภมัสดุ จุลศักราช ๑๑๘๙...พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว...จึงทรงพระจินดาไมยญาณว่าพระคำภีร์มูลกะจายนะสูตรนี้เปนที่กุลบุตรแรกเล่าเรียนพระปริยัติธรรม พระราชประสงค์จะยังกุลบุตรที่บวชเปนภิกษุสามเณรมี (ความ) เพียรเล่าเรียนมูลกะจายนะสูตรตั้งแต่สนธิจนจบถึงการกนั้นให้รื่นเริงด้วยไตรจีวรบริขารแล้วจะได้มีอุสาหะพากเพียรเรียนพระไตรย์ปิฎกสืบต่อไปขึ้นไปได้ดั่งพระทัยประสงค์ จึงมีพระราชโองการมานพระบัณฑูลสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมให้นายฉิมมหาดเล็กดำเนินพระราชบริหารออกไปประเดียงพระราชกุศลพระราชาคณะฐานานุกรม เจ้าอธิการพระอารามในกรุงนอกกรุงว่า ภิกษุสามเณรรูปใดอารามใดมีศรัธาเล่าสูตรกัจจายนะจบบริบูรณ์อันเป็นเค้ามูลแก่กุลบุตรที่จะแรกรู้อักขระ พยัญชนะ สิถิลธนิต และบทวิคคหะ อันเปนไปในพระไตรปิฎก มีมากน้อยเท่าใดนิมนต์มาสังวัทธยายสูตรให้นายฉิมมหาดเล็ก นายอ่อน นายเนียม นายฉิม ราชบัณฑิต (รวม) ๕ นาย กำกับสอบสวนภิกษุและสามเณรเล่าสูตร...อารามใดสังวัทธยายมูลกัจจายนสูตรจบถึงการกขึ้นปากเจนใจได้ชำนิชำนาญ ก็ให้ผู้กำกับจดหมายรายชื่อพระภิกษุสามเณรผู้มีเพียรเป็นอย่างตรี โท เอก ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ทรงพระราชศรัทธาถวายไตรจีวรบริขาร แก่พระภิกษุสามเณรทุกครั้ง

แล้วให้อาลักษณ์จดหมายรายจำนวนพระภิกษุสามเณร ซึ่งได้ทรงถวายไทยทานเปนรายเดือนรายปี จาฤกทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายไว้เป็นสมุทข้างที่ จะได้เป็นจารีตราชกุศลราศรีสืบราชประเพณีพระมหากษัตริย์อันถวัลย์ราชสมบัติต่อไป

และพระภิกษุสามเณรซึ่งได้เล่าสูตร ทรงถวายไทยทานตั้งแต่ ณ ปีมะแม เบญจศก รายปีมาถึงปีมะโรง ฉศก พระภิกษุสามเณรในพระอาราม ๙๔ อาราม ได้ภิกษุ ๗ รูป สามเณร ๗๔๓ รูป ยกเปนตรี ๘๗ โท ๓๒๙ เอก ๓๓๔ (รวม) ๗๕๐ รูป”[๙๘]

การศึกษาเล่าเรียนไวยากรณ์บาลี ซึ่งอาศัยคัมภีร์มูลกัจจายน์ได้เปลี่ยนแปลงไป นับแต่ปีพุทธศักราช ๒๔๓๖ เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้นดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์ตำรา *บาลีไวยากรณ์* ขึ้นเป็นหนังสือแบบเรียนไวยากรณ์บาลี ที่นำคัมภีร์มูลกัจจายน์มาเรียบเรียงใหม่ให้กระชับและเข้าใจง่าย เพื่อให้ศึกษาบาลีไวยากรณ์เบื้องต้นได้อย่างรวดเร็ว และทำให้เกิดความมั่นใจและความพากเพียร ในการศึกษาไวยากรณ์บาลีชั้นสูงต่อไป

สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรและวิธีการเรียนการสอนไวยากรณ์บาลีของพระองค์ท่านกล่าวไว้ในหนังสือ *ประวัติมหามกุฏราช-วิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์* ว่า

“การเล่าเรียนของภิกษุสามเณรนั้น ประเพณีเดิมเคยเรียนมูล-ปกรณ์ก่อนแล้วจึงเรียนอรรถกถาธรรมบท มังคลัตถทีปนี สารัตถ-

> สังคหะ เป็นต้น ถึงกำหนด ๓ ปีมีการสอบปริยัติธรรมครั้งหนึ่ง บางคราวถ้าขัดข้อง ก็เลื่อนออกไปถึง ๖ ปีครั้งหนึ่ง...ภิกษุสามเณรผู้เริ่มเรียนกว่าจะเรียนจบมูลปกรณ์ก็ช้านาน มักเป็นที่ระอาเบื่อหน่ายแล้วละทิ้งเสีย แม้ถึงเรียนตลอดบ้างก็ไม่เข้าใจตลอดไปได้"[๙๙]

ผลงาน *บาลีไวยากรณ์* ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้รับการยอมรับเป็นแบบศึกษาไวยากรณ์บาลีโดยทั่วไป สัมฤทธิผลตรงตามวัตถุประสงค์ พระองค์ทรงริเริ่มก่อตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น "ในด้านการศึกษาพระปริยัติธรรม ได้จัดการศึกษาตามหลักสูตรของมหามกุฏฯ โดยสร้างหลักสูตรขึ้นใหม่ เช่น บาลีไวยากรณ์อันเปลี่ยนมาจากมูลกัจจายน์ปกรณ์ ซึ่งต้องกินเวลาศึกษาหลายๆ ปีมาลัดลงเพียง ๓ เดือน หรือ ๔ เดือน"[๙๐]

อย่างไรก็ตาม นักศึกษาส่วนใหญ่มักเรียนรู้เพียงตำราชุดนี้อันเป็นตำราขั้นพื้นฐานแล้วละเลยที่จะศึกษาไวยากรณ์บาลีจากคัมภีร์มูลรากอันมีกัจจายนไวยากรณ์เป็นต้น เปรียบเหมือนผู้ศึกษาธรรมจากหนังสือพื้นฐานที่ช่วยให้เข้าใจหลักธรรมได้เร็วขึ้นพอเป็นแนวทางแล้วหยุดเพียงเท่านั้น ไม่ศึกษาพระพุทธพจน์จากพระไตรปิฎกต่อไป จึงทำให้ขาดพื้นฐานอย่างมั่นคงทางหลักภาษา

แม้การศึกษาไวยากรณ์บาลีในปัจจุบันจะอาศัยตำราไวยากรณ์บาลีของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าเป็นส่วนใหญ่ แต่ยังมีองค์กรที่จัดการเรียนการสอนไวยากรณ์บาลีโดยศึกษาตรงจากคัมภีร์สัททาวิเสสได้แก่ สำนักศึกษาวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง สถาบันบาฬีศึกษาพุทธโฆสฯ จังหวัด

นครปฐม วัดหาดใหญ่สิตาราม จังหวัดสงขลา คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุฯ กรุงเทพมหานคร วัดม่อนเจริญธรรม จังหวัดลำปาง และวัดพระธาตุหนองสามหมื่น จังหวัดชัยภูมิ สำนักเรียนเหล่านี้ได้อาศัยปทรูปสิทธิปกรณ์ซึ่งเป็นคัมภีร์สำคัญในสายกัจจายนะเป็นหลักในการศึกษา เมื่อศึกษาคัมภีร์นี้แล้วจึงไปศึกษาค้นคว้าคัมภีร์สัททาวิเสสอื่นๆ ต่อไป

อย่างไรก็ตาม ในสังคมไทยปัจจุบัน การให้คุณค่าความสำคัญในเรื่องนี้ได้ลดน้อยลงมาก การส่งเสริมให้มีการศึกษาและเผยแพร่ความรู้ไวยากรณ์บาลี ตามที่ปรากฏในคัมภีร์สัททาวิเสสให้กว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น จะอำนวยประโยชน์อย่างยิ่งต่อการธำรงรักษ์พระธรรมวินัยทั้งในส่วนปริยัติและปฏิบัติให้ดำรงอยู่อย่างมั่นคงถูกต้องตามคำสอนของพระบรมศาสดา และจะเป็นประโยชน์ในทางวิชาการสำหรับผู้สนใจศึกษาภาษาต่อไป

&&&&

เชิงอรรถ

พระอภิธรรมเป็นพระพุทธพจน์

๑ วิ. อ. ๑.๑๗, ที. อ. ๑.๑๖, อภิ. อ. ๑.๑๙

๒ อภิ. อ. ๑.๓

๓ สํ. ข. ๑๗.๔๘.๓๙

๔ อภิ. วิ. ๓๕.๑๓.๑

๕ อภิ. วิ. ๓๕.๑๓.๑๔๑-๑๕

๖ อภิ. วิ. ๓๕.๑๕๑.๖๘

๗ สงฺคห. นวฏี. ๑๕

๘ องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๔๒.๒๐๗, อภิ. วิ. ๓๕.๑๐๒๓.๕๑๕

๙ วิสุทฺธิ. ๒.๒๑, ธมฺม. อ. ๖.๘๗๘, สุตฺตนิ. อ. ๒.๔๑๕, เปต. อ. ๑๔๗

๑๐ ขุ. พุทฺธิ. ๓๓.๙, ๕, ๕, ๘.๔๖๗, ๔๗๕, ๕๘๙, ๕๓๑

๑๑ ขุ. เถร. ๒๖.๑๐๒๗.๓๙๙

๑๒ ขุ. อป. ๓๒.๕๓๗.๖๓

๑๓ ขุ. อป. ๓๒.๔๓๘.๕๓

๑๔ ขุ. อป. ๓๓.๓๗๗.๓๓๘

๑๕ องฺ. ติก. ๒๐.๑๔๑.๒๘๑

๑๖ ขุ. มหา. ๒๙.๘๙.๑๙๕-๙๖

๑๗ วิ. ภิกฺขุนี. ๓.๑๒๒๑.๒๒๐

๑๘ วิ. มหาวิ. ๒.๔๔๒.๓๒๑-๒๒

๑๙ องฺ. ฉกฺก. ๒๒.๖๐.๓๗๖

๒๐ ม. มู. ๑๒.๓๓๗.๓๐๐

๒๑ ม. ม. ๑๓.๑๗๓.๑๔๘-๔๙

๒๒ ที. อ. ๓.๒๓๐, องฺ. อ. ๓.๒๙๑

๒๓ ที. ปา. ๑๑.๓๔๕.๒๓๗

๒๔ วิ. มหา. ๔.๘๕.๑๐๐

๒๕ วิ. อ. ๓.๒๗๑

๒๖ ข้ออ้างเหล่านี้ตั้งแต่ข้อ ๑-๗ นำมาจากหนังสือ “เพลงรักจากพระไตรปิฎก” (หน้า ๒๑-๒๒) ของ เสถียรพงษ์ วรรณปก ข้อ ๘-๑๑ นำมาจากบทความ *ข้อสังเกตลางประการเกี่ยวแก่ “ปิฎก”* ของ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธินันท์ จากหนังสือ บาลีสันสกฤตวิชาการ หน้า ๗๘-๗๙ ส่วนข้อสุดท้ายเป็นความเห็นของบางคนที่ผู้เขียนได้ยินมาจากการบรรยาย

๒๗ ม. อุ. ๑๔.๒๘๖.๒๕๗

๒๘ ขุ. เปต. ๒๖.๓๑๗-๑๙.๑๘๗

๒๙ ขุ. สุ. ๒๕.๙๖๒.๕๒๐, ขุ. มหา. ๒๙.๑๙๐.๓๗๖, ๓๗๘

๓๐ ที. ปา. ๑๑.๒๙๖-๓๔๙.๑๘๘-๒๔๐

๓๑ ที. ปา. ๑๑.๓๕๐-๖๐.๒๔๑-๘๒

๓๒ ม. อุ. ๑๔.๒๗๖-๗๘.๒๔๔-๔๗

๓๓ ม. อุ. ๑๔.๒๗๙-๘๕.๒๔๘-๕๖

๓๔ วิ. อ. ๑.๓, ๓.๕๗๑, ที. อ. ๓.๒๖๗-๖๘, ม. อ. ๔.๒๕๙, สำ. อ. ๓.๓๙๓, องฺ. อ. ๓.๓๙๗, ที. ฏี. ๑.๑๖, อนุฏี. ๑.๑๓

๓๕ มหาวํส. ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๘-๒๙

๓๖ อภิ. วิ. ๓๕.๓๕๕-๘๙.๒๒๙-๔๘

๓๗ ม. อุ. ๑๔.๓๕.๒๗

๓๘ ม. อ. ๓.๑๙

๓๙ ที. ปา. ๑๑.๓๔๕.๒๓๗

๔๐ ที. อ. ๓.๒๔๗

๔๑ ที. อ. ๑.๒๐๔

๔๒ องฺ. อ. ๓.๓๒๓

๔๓ วิ. อ. ๑.๒๔๓, ที. อ. ๒.๑๗๒

๔๔ ธมฺม. อ. ๑.๑๒๖

๔๕ ที. มหา. ๑๐.๒๑๖.๑๓๔

๔๖. ที. อ. ๒.๑๙๙

๔๗ วิ. มหาวิ. ๑.๔๕.๓๐

๔๘ ม. อุ. ๑๔.๑๓๖.๑๒๒

๔๙ อภิ. ธ. ๓๔.๒๐.๒๔

๕๐ ม. อุ. ๑๔.๑๓๗.๑๒๓

๕๑ อภิ. ธ. ๓๔.๒๑.๒๔๕

๕๒ วิ. จูฬ. ๗.๔๔๐.๒๗๘

๕๓ องฺ. ทุก. ๒๐.๒๔.๕๙

๕๔ องฺ. ทุก. ๒๐.๒๔.๕๙

๕๕ องฺ. เอกก. ๒๐.๑๔๐.๑๙

๕๖ องฺ. เอกก. ๒๐.๑๔๑.๑๙

&&&&

เชิงอรรถ

ประวัติคัมภีร์สัททาวิเสส

๑ เอวํ สนฺเตปิ ยสฺมา นิรุตฺติปิฏกํ นาม ปภินฺนปฏิสมฺภิเทน มหาขีณาสเวน มหากจฺจายเนน กตนฺติ โลเก ปสิทฺธํ. ตสฺมา อิทํ ฐานํปุนปฺปุนํ อุปปริกฺขิตพฺพํ. (นีติ. ปท. หน้า ๒๗๖), อยํ ยมกมหาเถเรน กตาย จูฬนิรุตฺติยา อาคโต นโย. (นีติ. ปท. หน้า ๒๒๖)

๒ ภทนฺตโพธิสตฺตมหาเถโร “นววรวจโนปการานิ จตฺตาลีสกฺขรานี”ติ อาห. อาจริยกจฺจายนมหาเถโร ปน “อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสนฺ”ติ อาห. สพฺพคุณากรมหาเถโร “สิทฺธกฺกมาทาทโย วณฺณกฺขรา ติตาลีสา”ติ อาห. (พุทฺธิปฺปสาทนี. คำอธิบายสูตร ๑ หน้า ๓๘)

๓ อตฺตโน ปุพฺพปตฺถนาวเสน กจฺจายนปฺปกรณํ มหานิรุตฺติปฺปกรณํ เนตฺติปฺปกรณนฺติ ปกรณตฺตยํ สมฺมชฺเฌ พฺยากาสิ. (อป. อ. ๒.๒๖๔)

๔ กจฺจายนญฺจ มุนิวณฺณิตพุทฺธิ’มสฺส
กจฺจายนสฺส มุขมตฺต’มหํ กริสฺสํ
ปารมฺปราภตวินิจฺฉยนิจฺฉยญฺญู
ลทฺโธปเทส’มวลมฺพ กตสฺส เตน.

(นฺยาส. หน้า ๑)

๕ กตฺตา นาม “เอตทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ สทฺธาสมฺปนฺนานํ ยทิทํ มหากจฺจายโน”ติ ภควตา เอตทคฺเค ฐปิโต อายสฺมา มหากจฺจายโน. (นฺยาส. หน้า ๖)

๖ กจฺจายนญฺจาติ ภควตา สทฺธาสมฺปนฺนานํ สาวกานํ เอตทคฺเค ฐปิตํ มหาสาวกํ นิรุตฺติลกฺขณาจริยภูตํ มหากจฺจายนตฺเถรญฺจ. (รูป. ฏี. หน้า ๓)

๗ นนุ ปภินฺนปฏิสมฺภิเทน วิคตาสวโทเสน โลกปญฺญตฺติโกวิเทน มหาสาวเกน กตตฺตา สพฺพาจริยานุมตตฺตา จ โทสาปคตสฺส สตฺถสฺส นาลํ โจทนาติ. (นฺยาสปฺปทีปิกา. หน้า ๔๙)

๘ โวหารเภทกุสเลน สุพุทฺธินา โย
กจฺจายเนน กถิโต ชินสาสนตฺถํ
ตฺยาทิกฺกโม ตทนุคํ กิริยาปทานํ
กตฺวา กโม ภวติธาตุวเสน วุตฺโต.

(นีติ. ปท. หน้า ๕๓)

๙ กจฺจายนญฺจ มุนิวณฺณิตพุทฺธิมนฺตํ
นตฺวา ปภินฺนปฏิสมฺภิทเถรมคฺคํ
สํสารสาครตรํ สุวิสุทฺธสีลํ
กลฺยาณทสฺสนสุวณฺณสมานวณฺณํ.

(นิรุตฺติสารมญฺชูสา. หน้า ๑)

๑๐ ตตฺถ อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโตติ อิทํ ภควโต มุขปาจภูตํ ปุพฺพวากฺยํ. น กจฺจายเนน วุตฺตวากฺยํ. ตถา หิ เอโก วุฑฺฒปพฺพชิโต ภิกฺขุ

ภควโต สนฺติเก กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา อโนตตฺตตีเร สาลรุกฺขมูเล นิสินฺโน อุทยวยกมฺมฏฺฐานํ กโรติ. โส อุทเก จรนฺตํ พกํ ทิสฺวา อุทกํ พกนฺติ กมฺมฏฺฐานํ กโรติ. ภควา ตํ วิตถภาวํ ทิสฺวา วุฑฺฒปพฺพชิตํ ปกฺโกสาเปตฺวา อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโตติ วากฺยมาห. กจฺจายนตฺเถเรนปิ ภควโต อธิปฺปายํ ชานิตฺวา อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโตติ วากฺยํ ปุพฺเพ ถเปตฺวา อิทํ ปกรณํ กตนฺติ. กจฺจายเนน กตสุตฺตนฺติปิ วทนฺติ. (สุตฺตนิทฺเทส. หน้า ๔)

๑๑ อิทํ สุตฺตํ เกน วุตฺตํ. ภควตา วุตฺตํ. กทา วุตฺตนฺติ. ยมอุปฺปลนามกา เทฺว พฺราหฺมณา ขยวยกมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา คจฺฉนฺตา นทีตีเร ขยวยนฺติ กมฺมฏฺฐาเน กยิรมาเน เอโก อุทเก มจฺฉํ คณฺหิตุํ จรนฺตํ พกํ ทิสฺวา อุทกพโกติ วิรชฺฌติ. เอโก ฆเฏ ปฏึ ทิสฺวา ฆฏปโฏติ วิรชฺฌติ. ตทา ภควา โอภาสํ มุญฺจิตฺวา อตฺโถ ภิกฺขเว อกฺขรสญฺญาโตติ วากฺยํ ถเปติ. เตสญฺจ กมฺมฏฺฐานํ ติฏฺฐติ. ตสฺมา ภควตา วุตฺตนฺติ วุจฺจติ. ตํ ฌตฺวา มหากจฺจายโน ภควนฺตํ ยาจิตฺวา หิมวนฺตํ คนฺตฺวา มโนสิลาตเล ทกฺขิณทิสาภาคํ สีสํ กตฺวา ปุรตฺถิมทิสาภิมุโข หุตฺวา อตฺโถ อกฺขรสญฺญาโตตฺยาทิกํ กจฺจายนปฺปกรณํ รจิตํ. ตสฺมา ปุพฺพวากฺยนฺติ วุตฺตํ. เถเรน ถปิตตฺตา ปริภาสาติปิ วุตฺตํ. วุตฺตญฺจ

ปุพฺพวากฺยนฺติทำ สุตฺตำ วทนฺตาจริยา'ปเร
สุตฺตนามานุรูเปน ปริภาสาติ โน มตีติ.

อโนตตฺตตีเร สาลรุกฺขมูเล นิสินฺโน เอกํ วุฑฺฒปพฺพชิตํ สนฺธาย วุตฺตนฺติปิ วทนฺติ. อยมิมสฺส อตฺถุปฺปตฺติ. (กจฺจายนวณฺณนา. หน้า ๘)

๑๒ วงษ์เปรียญ, "มูลกัจจายนปกรณุปปัตติกถา ว่าด้วยเรื่องเดิมที่

จะเกิดคัมภีร์มูลโดยย่อ" (รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔). เอกสารต้นฉบับลายมือเขียน เก็บรักษาไว้ในห้องสมุดในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี พระราชวังสวนจิตรลดา กรุงเทพฯ

๑๓ กตเม คนฺถา กจฺจายเนน กตา. กจฺจายนคนฺโถ มหานิรุตฺติคนฺโถ จูฬนิรุตฺติคนฺโถ เนตฺติคนฺโถ เปฏโกปเทสคนฺโถ วณฺณนีติคนฺโถติ อิเม ฉ คนฺถา มหากจฺจายเนน กตา. (จูฬคันถวงศ์. ข้อ ๒๕)

๑๔ อป. อ. ๒.๖๓-๖๕

๑๕ พระเทพเมธาจารย์ (เช้า จิตปญฺโญ), **แบบเรียนวรรรคดีบาลีประเภทคัมภีร์ไวยากรณ์** (ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๔), หน้า ๗.

๑๖ ฉลาด บุญลอย, ร.อ. **ประวัติวรรณคดีบาลี** (ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๔), หน้า ๙๗.

๑๗ อัคคธัมมะ, พระ. **โมคคัลลานนิสสัย** (มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะส่อ, ๒๕๑๔) คำนำ หน้า ฑ-ฒ.

๑๘ กจฺจาเนน กโต โยโค วุตฺติ จ สงฺฆนนฺทินา
ปโยโค พุรหฺมทตฺเตน นฺยาโส วิมลพุทฺธินา.
(กจฺจายนเภท. นวฏีกา. หน้า ๑๒๙)

๑๙ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, รศ. **ไวยากรณ์บาลี** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๗.

๒๐ G.P. Malalasekera, **The Pali Literature of Ceylon,** (Colombo: M.D. Gunasena, 1958.) p. 180

๒๑ G.P. Malalasekara, **Dictionary of Pali Proper Names**, Vol I (London: The Pali Text Society, 1960). p. 497.

๒๒ **สัททาแงฎีกาปาฐ**, (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๒๔๗๒), คำนำ หน้า ช.

๒๓ หลวงเทพดรุณานุศิษฏ์ (ทวี ธรรมธัช), **ธาตุปฺปทีปิกา หรือ พจนานุกรม บาลี-ไทย แผนกธาตุ** (พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๘๖), หน้า ๗.

๒๔ กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๔๐๓

๒๕ กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๔๐๘

๒๖ กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๔๑๓

๒๗ กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๔๑๓

๒๘ กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๗๕

๒๙ กจฺจายนสุตฺตตฺถ. หน้า ๗๙

๓๐ อาธุนิกา ปน ปริกฺขณสีลา วิจกฺขณา “กจฺจายนปฺปกรณมิทำ น เอตทคฺคฏฺฐานานนฺตรลาภินา มหากจฺจายนตฺเถเรน รจิตำ. อถ โข ปจฺฉิมิเกน สีหฬทีปิเกน โจฬรฏฺฐิเกน วา ตมฺมหาสาวเกน สมานนามเธยฺเยน อญฺญตเรน เถเรน วิรจิตนฺ”ติ วทนฺติ. การณญฺจ ตตฺถ ตตฺถ พหุธา ปปญฺเจนฺติ. โส จ วาโท ยุตฺโต วิย ทิสฺสติ. (คำนำของสัททนีติ สุตต-มาลา หน้า ข)

๓๑ ตถาปิ น โส กจฺจายนาจริโย โส มหาขีณาสโว. ตสฺเสว นามเธยฺเยน ปสิทฺโธ ปจฺฉิมกาลิโก เอโก เถโร ตสฺส พฺยากรณสฺส กตฺตา ยถา อิทฺธิมนฺเตสุ อคฺคฏฺฐานํ ปตฺตสฺส มหาขีณาสวสฺส นามเธยฺยวตา ปจฺฉิมกาลิเกเนเกน เถเรน กตํ โมคฺคลฺลานพฺยากรณนฺติ เกสญฺจิ ปณฺฑิตานํ มตํ. (คำนำของพาลาตารนวฏีกา. หน้า ง)

๓๒ กจฺจายเนน หิ “อกฺขราปาทโย เอกจตฺตาลีสนฺ”ติ สุตฺติตํ. ตญฺจ น ยุตฺตํ เตจตฺตาลีสกฺขรานํ มาคธิกาย ภาสาย สมฺภวโต รสฺสเอโอกาเรหิ. ทิสฺสนฺติ หิ เต “เสยฺโยโสตฺถี”ติเอวมาทิปฺปโยเค. กจฺจายเนน ปน สกฺกตานุสาเรน เอโอ ทีฆาเยวาติ คเหตฺวา ตถา สุตฺติตนฺติ เวทิตพฺพํ. (โมคฺคลฺลานปญฺจิกา. ๑.๑)

๓๓ กจฺจายเนน หิ ปุพฺพสเร ลุตฺเต ปรสรสฺส ทีฆรสฺสานํ รสฺสทีฆตฺถํ “รสฺสนฺ”ติ “ทีฆนฺ”ติ เทฺวติ จตฺตาริ สุตฺตานิ วิรจิตานิ, น เจวํ พหุสุตฺตกรเณ กิญฺจิ ผลมธิกมตฺถิ อญฺญตฺร คนฺถพหุภาวาต จ ทสฺสิตํ โหติ. (โมคฺคลฺลานปญฺจิกา. ๑.๓๓)

๓๔ “โหนฺเตวา”ติ อิมินา กจฺจายนสฺส ปฏิเสธวจนํ นิรากโรติ. (โมคฺคลฺลานปญฺจิกา. ๒.๔๔)

๓๕ อกฺโขภณี จ พินฺทุ จ อพฺพุทญฺจ นิรพฺพุทํ
อหหํ อพพญฺเจว อฏฏญฺจ สุคนฺธิกํ.
อุปฺปลํ กุมุทญฺเจว ปทุมํ ปุณฺฑริกํ ตถา
กถานํ มหากถานํ อสงฺเขฺยยฺยนฺติ ภาสิโต.

กโม กจฺจายเน เอโส ปาฬิยา โส วิรุชฺฌติ
ปาฬิยนฺตุ กโม เอวํ เวทิตพฺโพ นิรพฺพุทา.
อพฺพุ อฏฺฏุ อหหุ กุมุทญฺจ สุคนฺธิกุ
อุปฺปลุ ปุณฺฑรีกญฺจ ปทุมนฺติ ชิโนพฺรวิ.

(นีติ. สุตฺต. สูตร ๘๓๓)

๓๖ เกลาสะ, พระ. **มหาวิสุตารามศาสนวงศ์** (ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๖๓.

๓๗ เกลาสะ, พระ. **มหาวิสุตารามศาสนวงศ์** (ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๔), หน้า ๖๔-๖๕.

๓๘ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, รศ. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา** (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๓๐๗.

๓๙ ตตฺถ วณฺณาคโม วณฺณวิปริยโยติ เอตๆ นิรุตฺติลกฺขณๆ คเหตฺวา สทฺทนเยน วา ปิโสทราทิปกฺเขปลกฺขณๆ คเหตฺวา ฯเปฯ ภาคฺยวาติ วตฺตพฺเพ ภควาติ วุจฺจตีติ ญาตพฺพๆ. (วิ. อ. ๑.๑๑๖)

๔๐ ปฤโษทราทีนิ ยโถปทิษฺฏมฺ. (ปา. ๖.๓.๑๐๙)
วรฺณาคโม วรฺณวิปรฺยยศฺจ
เทฺวา จาปเรา วรฺณาวิการนาเศา
ธาโตสฺตทรฺถาติศเยน โยคสฺ
ตทุจฺยเต ปญฺจวิธๆ นิรุกฺตมฺ. (ปา. ๖.๓.๑๐๙)

๔๑ ชเวอ่อง, **ปาณินิ สิทธานตเกามุที ปาฐ นิสสัย อธิบาย** (ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, พ.ศ. ๒๕๓๓), คำนำ หน้า ป.

๔๒ อัคคธัมมะ, พระ. **โมคคัลลานนิสสัย** (มันดเลย์: โรงพิมพ์-มยะส่อ, ๒๕๑๔) เล่ม ๑ หน้า ๓๓๘.

๔๓ ยสฺส รณฺโญ ปภาเวน ภาวิตตฺตย'มากุลํ
อนากุลํ ทุลทฺธีหิ ปาปภิกฺขูหิ สพฺพโส.
ลงฺกาย มุนิราชสฺส สาสนํ สาธุสณฺจิตํ
ปุณฺณจนฺทสมาโยคา วาริธีว วิวทฺธเต.
โมคฺคลฺลาเนน เถเรน ธีมตา สุจิวุตฺตินา
รจิตํ ยํ สุวิญฺเญยฺย- มสนฺทิทฺธมนากุลํ.

(นิคมคาถาของโมคคัลลานไวยากรณ์ คาถา ๑-๒)

๔๔ G.P. Malalasekera, **The Pali Literature of Ceylon,** p. 186.

๔๕ สุตฺตํ วุตฺติ จ เตเนว กตา เอเกน ปญฺจิกา
ตสฺมาสฺส สตฺถ'มญฺเญหิ สุปฺปสตฺถ'ติสุนฺทรํ.

(ปโยคสิทฺธิ. หน้า ๑)

๔๖ ชยตีห มหาปญฺโญ โส โมคฺคลฺลายโน มุนิ
ยสฺส สาธุคุณพฺภูต- กิตฺติ สพฺพตฺถ ปตฺถฏา.

(นิคมคาถาของสัมพันธจินตา. คาถา ๒)

๔๗ ปภาโว โมคฺคลฺลานสฺส พฺยากรเณ จ เปฏเก
นิสฺเสเสว กพฺพาติตฺโต อโห อจฺฉริโย วต.
(ปโยคสิทฺธิ. หน้า ๑)

๔๘ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, รศ. **ไวยากรณ์บาลี** (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๙.

๔๙ **อนุราธปุเร**ติ อนุราธปุรสมีเป ถูปารามวิหาเร. (ปทสาธนฎีกา. คำอธิบายนิคมคาถา ๒)

๕๐ มหาเชตวนาขฺยมฺหิ วิหาเร สาธุสมฺมเต
สโรคามสมูหมฺหิ วสตา สนฺตวุตฺตินา.
สทฺธมฺมฏฺฐิติกาเมน โมคฺคลฺลาเนน ธีมตา
เถเรน รจิตา เอสา อภิธานปฺปทีปิกา.
(นิคมคาถาของอภิธานัปปทีปิกา. คาถา ๘-๙)

๕๑ พระโมคคัลลาน, **โมคฺคลฺลานพฺยากรณ์** (ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๔๙๘), คำนำ หน้า จ.

๕๒ ดู เชิงอรรถข้อ ๕๑

๕๓ ป ปรา นิ นี อุ ทุ สํ วิ อว อนุ ปร อธิ อภิ ปติ สุ อา อติ อปิ อป อุป (กจ. ๒๒๑)

๕๔ ป ปรา อป สํ อนุ อว โอ นิ ทุ วิ อธิ อปิ อติ สุ อุ อภิ ปติ ปริ อุป อา ปาที. (โมคฺ. ๕.๑๓๑)

๕๕ ปาตุภาเว วิโยเค จ นิเสธาโท นิ ทิสฺสติ
อโถ นีหรเณ เจวา- วรณาโท จ นี สิยา.
(อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๑๖๗)

๕๖ การคฺคหณํ กิมตฺถํ. อาการนฺตอิการนฺตา จ โหนฺติ. ปจฺจกฺขา ธมฺมา ยสฺส โสยนฺติ ปจฺจกฺขธมฺมฺ, สุรภิโน คนฺโธ สุรภิคนฺธิ, สุนฺทโร คนฺโธ สุคนฺธิ, ปูติโน คนฺโธ ปูติคนฺธิ, กุจฺฉิโต คนฺโธ กุคนฺธิ, ทุฏฺจุ คนฺโธ ยสฺส โสยนฺติ ทุคฺคนฺธิ, ปูติ เอว คนฺโธ ปูติคนฺธิ. (กจฺ. ๓๓๗)

๕๗ สุคนฺธิ, ทุคฺคนฺธีติ ปโยโค น ทิสฺสเต. (โมคฺ. ๓.๕๑)

๕๘ อิฏฺจคนฺโธ จ สุรภิ สุคนฺโธ จ สุคนฺธิ จ
ปูติคนฺธิ จ ทุคฺคนฺโธ- ถ วิสฺสุ อามคนฺธิ ยุ.
(อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๔๖)

๕๙ ทีฆาโหวสฺเสกเทเสหิ จ รตฺตฺยา. ทีฆาทีหิ อสงฺเขฺยหิ สงฺขฺยาหิ ปรสฺมา รตฺติยา สมาสนฺโต อ โหติ. ทีฆรตฺตํ, อโหรตฺตํ, วสฺสารตฺตํ, ปุพฺพ-รตฺตํ, อปรรตฺตํ, อฑฺฒรตฺตํ, อติกฺกนฺโต รตฺตึ อติรตฺโต, เทฺว รตฺตี สมาหฏา ทิรตฺตํ. (โมคฺ. ๓.๔๕)

๖๐ นิสีโถ มชฺฌิมา รตฺติ อฑฺฒรตฺโต มหานิสา
อนฺธกาโร ตโมนิตฺถี ติมิสํ ติมิรํ มตฺ.
(อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๗๐)

ฆฏิกา สฏฺจุยโหรตฺโต ปกฺโข เต ทส ปญฺจ จ
เต ตุ ปุพฺพาปรา สุกฺก- กาฬา มาโส ตุ เต ทฺเว.
(อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๗๔)

๖๑ สโยคาทิโลโป. สโยคสฺส โย อาทิภูโตวยโว, ตสฺส วา กฺวจิ โลโป โหติ. ปุปฺผสา, ชายเต'คินิ (โมคฺ. ๑.๕๓)

๖๒ หุตาวโหจฺจิมา ธูม- เกตฺวคฺคิ คินิ ภานุมา
เตโช ธูมสิโข วายุ- สโข จ กณฺหวตฺตนี.
(อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๓๔)

๖๓ จตสฺโส อสฺสิโย อสฺส จตุรสฺโส. (โมคฺ. ๓.๔๗)

๖๔ กณโย ภินฺทิวาโล จ จกฺกํ กุนฺโต คทา ตถา
สตฺยาที สตฺถเภทาถ โกโณสฺโส โกฏิ นาริยํ.
(อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๓๙๔)

ยูโป ถมฺเภ จ ปาสาเท- ถายนํ คมเน ปเถ
อกฺโก รุกฺขนฺตเร สูเร อสฺโส โกเณ หเยปิ จ.
(อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๑๐๒)

๖๕ สพฺพา จาวนฺตุ. สพฺพโต ปจฺมนฺเตหิ ยาทีหิ จ อสฺเสติ ฉฏฺฐิยตฺเถ อาวนฺตุ โหติ, ตญฺเจ ปจฺมนฺตํ ปริมาณํ ภวติ. สพฺพํ ปริมาณมสฺส สพฺพาวนฺตํ, ยาวนฺตํ, ตาวนฺตํ, เอตาวนฺตํ. (โมคฺ. ๔.๔๓)

๖๖ ยาวตา ตาวตา ยาว ตาว กิตฺตาวตา ตถา
เอตฺตาวตา จ กีเวติ ปริจฺเฉทตฺถวาจกา.
(อภิธานปฺปทีปิกา. คาถา ๑๑๔๑)

๖๗ ปากฏา เข รวินฺทูว ยสฺส กิตฺติ มหีตเล
อคฺควํสาจริเยน เตน วิรจิตํ อิทํ.

อิติ สมนฺตภทฺทสฺส มหาอคฺคปณฺฑิตสฺส สนฺติเก คหิตุปชฺเฌน ตสิสฺสสฺส สมนฺตภทฺทสฺส อคฺคปณฺฑิตสฺส ภาคิเนยฺเยน ปฏิลทฺธนามเธยฺเยน สุสมฺปทาเยน กรณสมฺปตฺติชนิตนิรวชฺชวจเนน อริมทฺทนปุรวาสินา อคฺค-วํสาจริเยน กต สทฺทนีติปฺปกรณ์ นิฏฺฐิตฺ. (นีติ. สุตฺต. หน้า ๕๒๗-๒๘)

๖๘ มหาธรรมตินจัน, อำมาตย์. **สาสนาลังการ** (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตีปิฎกัต, ๒๔๙๙), หน้า ๑๑๘.

ปัญญาสามิ, พระ. **สาสนวังสัปปทีปิกา** (มันดเลย์: โรงพิมพ์โภควตี, ๒๔๖๗), หน้า ๘๓.

๖๙ มหาสิริเชยตู, พระยา. **ปิฏกัตต่อตะมาย** (ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตี, พ.ศ. ๒๕๐๒), หน้า ๑๓๗.

๗๐ M.H. Bold, **The Pali Literature of Burma,** (London: The Pali Text Society, 1909.) p. 93.

๗๑ K.R. Norman, **Pali Literature,** (Wiesbaden: Harrassowitz, 1983) p. 164.

๗๑ เกจิ ปเนตฺถ สนฺธิวเสน อการโลปํ สญฺโญคาทิสฺส จ คการสฺส โลปํ วทนฺติ. ตมฺปิ น ยุชฺชติ ตสฺสา ปาฬิยา อฏฺฐกถายญฺ “ยสฺมาติ ยโต กฏฺฐา. คินีติ อคฺคี”ติ เอวญ คินิสทฺทสฺส อุลฺลิงฺเคตฺวา วจนโต. (นีติ. ปท. ๓๐๓-๔)

๗๒ สโยคาทิโลโป. สโยคสฺส โย อาทิภูโตวยโว, ตสฺส วา กฺวจิ โลโป โหติ. ปุปฺผสา, ชายเตคินิ. (โมคฺ. ๑.๕๓)

๗๓ เกจิ ปน กมฺเมนปิ พุทฺธสทฺทสฺส สิทฺธึ อิจฺฉนฺตา เอวํ นิพฺพจนํ กโรนฺติ “สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควาติ อธิคตคุณวิเสเสหิ ขีณาสเวหิ พุชฺฌิตพฺโพติ พุทฺโธ”ติ. (นีติ. ธาตุ. หน้า ๓๐๕)

๗๔ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควาติ อธิคตคุณวิเสเสหิ ขีณาสเวหิ พุชฺฌิตพฺโพติ วา พุทฺโธ. (นฺยาสปฺปทีปิกา. หน้า ๒)

๗๕ มหาสิริเชยะตู, พระยา. **ปิฏกัตต่อตะมาย.** อ้างแล้ว หน้า ๑๓๗.

๗๖ ปตฺถชลินาปิ วุตฺตํ “จตูหิ ปกาเรหิ อตตฺถ โส ภวติ. กตฺถจิ ตํ จานวเสน มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตีติ. กตฺถจิ สมีปวเสน คงฺคาย โฆโส, กุรูสุ วสตีติ. กตฺถจิ ตสหจรภาเวน ยฏฺฐึ ปเวสย, กุนฺเต ปเวสยาติ. กตฺถจิ ตกิริยาวเสน อพฺรหฺมทตฺเต พฺรหฺมทตฺโตย”มิติ. (นีติ. สุตฺต. สูตร ๕๗๒)

๗๗ เอตา อิธาตุอาทิกา เสกปริยนฺตา ธาตุโย “อตฺตโนภาสา”ติ สทฺทสตฺถวิทู วทนฺติ. เตสํ มเต เอตา “เต อนฺเต, ตํ อนฺตํ”อิจฺจาทีนํยว วิสโย. ปาวจเน ปน นิยโม นตฺถิ. (นีติ. ธาตุ. หน้า ๒๒)

๗๘ ขิทิ อวยเวติ จนฺทวิทุโน วทนฺติ. เตสํ มเต “ขินฺทตี”ติ รูปํ. (นีติ. ธาตุ. หน้า ๑๒๐)

๗๙ อกฺขรปทนิยมิโต วจนสงฺฆาโต สิโลโก. โส ปชฺชนฺติ วุจฺจติ. ตถา หิ “สิโลโก ยสสฺสิ ปชฺเช”ติ กวโย วทนฺติ. (นีติ. ธาตุ. หน้า ๒๑)

๘๐ กาตนฺตปฺปกรณสฺมิญฺหิ สกฺกตภาสานุรูเปน ทสธา อาขฺยาต-วิภตฺติโย ฯปิตา. (นีติ. ปท. หน้า ๙๘)

๘๑ โม วุจฺจติ จนฺโท. อฏฺฐกถายํ ปน “มา วุจฺจติ จนฺโท”ติ

อาการนฺตปาโจ ทิสฺสติ. โอการนฺตปาเจน เตน ภวิตพฺพํ สกฺกฏภาสาย เอกกฺขรโกสโต นยํ คเหตฺวา “โม สิโว จนฺทิมา เจวา”ติ โอการนฺตวเสน วตฺตพฺพตฺตา. (นีติ. ปท. หน้า ๓๙๙)

๘๒ มา วุจฺจติ สิรี. ตถา หิ วิทฺวมุขมณฺฑนฏีกายํ“มาลินี”ติ ปทสฺสตฺถํ วทตา “มา วุจฺจติ ลกฺขี. อลินี ภมรี”ติ วุตฺตํ. (นีติ. ปท. หน้า ๔๐๑)

๘๓ กาพฺยาทาเส จ “ตฺวมฺปุขํ กมเลเนว ตุลยฺ นาญเฺเน เกนจี”ติ จ “จนฺเทน ตฺวมฺปุขํ ตุลยฺน”ติ จ กวิมฺปุขโต. (นีติ. ปท. หน้า ๔๘๐)

๘๔ เย ธีรา สทฺทนีติปฺ,ปกรณปสุตา, นิจฺจกาลํ ภเวยฺยุ
เต สาเร ปาฬิธมฺเม, นิปุณนยสุเภ, อตฺถสารํ ลเภยฺยุ
เต ลทฺธานตฺถสารํ, สุคตมตวเร, สุปฺปติฏเฺเ สุขานํ
อจฺฉมฺภี สีหวุตฺตี, ปรมมวิตถ์, สีหนาทํ นเทยฺยุ.

(นีติ. สุตฺต. หน้า ๕๒๒)

๘๕ Wilhelm Geiger, **Pali Literature and Language** (Calcutta: University of Calcutta, 1943.

๘๖ จตฺตาริ ปน มาคธพฺยากรณานิ สกียสุตฺตวุตฺติอุทาหรณวิภูสิตานิ ยาวชฺชตนา ปริยตฺติสาสนมนุรกฺขิย ติฏฺจนฺติ “กจฺจายนํ โมคฺคลฺลานํ สทฺทนีติ สทฺทสงฺคโห จา”ติ. (คำนำของสัททนีติ สุตตมาลา หน้า ฉ)

๘๗ สมเด็จพระวนรัตน, **สังคีติยวงศ์ พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย.** หน้า ๔๔๗

๘๘ “บัญชีจำนวนพระภิกษุสามเณรวัดต่างๆ ที่เล่าเรียนสูตรมูล-

กัจจายนะ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)." ใน **หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เลขที่ ๑๔๑๕,** หอสมุดแห่งชาติ.

๘๙ **ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์** (พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๑๙. (ในงานฉลอง ๘๔ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ๑-๕ ตุลาคม ๒๕๒๑).

๙๐ **แถลงการกิจการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๘ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๔** (พระนคร: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, ๒๕๑๕), หน้า ๑๖.

&&&&

บรรณานุกรม

กัจจายนะ, พระ. กัจจายนพยากรณะ. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๓๐.

เกลาสะ, พระ. **มหาวิสุตารามศาสนวงศ์** (ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๔.

คันธสาราภิวงศ์, พระ. **วุตโตทยมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษา-พุทธโฆส, ๒๕๔๕.

คันธสาราภิวงศ์, พระ. **สุโพธาลังการมัญชรี.** นครปฐม: วิทยาเขตบาลีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๖.

จตุรังคพล, มหาอำมาตย์. อภิธานัปปทีปิกาฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๘.

ฉลาด บุญลอย, ร.อ. **ประวัติวรรณคดีบาลี.** ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๔.

ชเวอ่อง, **ปาณินิ สิทธานตเกามุที ปาฐ นิสสัย อธิบาย.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, พ.ศ. ๒๕๓๓.

แถลงการกิจการสภาการศึกษามหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๘ ถึง พ.ศ. ๒๕๑๔. พระนคร: พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, ๒๕๑๕.

ทาฐานาคะ, พระ. **นิรุตติสารมัญชูสา.** มันดเลย์: ม.ป.ท. ม.ป.ป.

ธรรมกิตติ, พระ. **พาลาวตาร.** ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๑.

นันทปัญญะ. พระ. **จูฬคันถวงศ์.** กรุงเทพฯ: บรษัท ธนาเพรส แอนด์ กราฟฟิค จำกัด, ๒๕๔๖.

"บัญชีจำนวนพระภิกษุสามเณรวัดต่างๆ ที่เล่าเรียนสูตรมูลกัจจายนะ จ.ศ. ๑๑๘๙ (พ.ศ. ๒๓๗๐)" ใน **หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เลขที่ ๑๔๑๕**, หอสมุดแห่งชาติ.

บาลีสันสกฤตวิชาการ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖. (ในงานฉลองครบรอบ ๑๐๐ ปี แห่งการสถาปนามหามกุฏราชวิทยาลัย และครบรอบพระชนมายุ ๘๐ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ปีพุทธศักราช ๒๕๓๖).

ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์. พระนคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑. (ในงานฉลอง ๘๔ ปี มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ๑-๕ ตุลาคม ๒๕๒๑).

ปัญญาสามิ, พระ. **สาสนวังสัปปทีปิกา.** มันดเลย์: โรงพิมพ์โภควตี, ๒๔๖๗.

ปิยทัสสีและอื่นๆ, **ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย ๗ คัมภีร์.** มันดเลย์: โรงพิมพ์ธนวตี, ๒๕๑๐.

พระเทพเมธาจารย์ (เช้า จิตปญฺโญ), **แบบเรียนวรรรคดีบาลีประเภทคัมภีร์ไวยากรณ์.** ธนบุรี: โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๔.

พุทธัปปิยะ, พระ. ปทรูปสิทธิ. กรุงเทพฯ: วัดท่ามะโอ, ๒๕๔๓.

มหาธรรมตินจัน, อำมาตย์. **สาสนาลังการ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตีปิฎกัต, ๒๔๙๙.

มหาวิชิตาวี, พระ. **กัจจายนวัณณนา.** ม.ป.ท. ม.ป.ป.

มหาสิริเชยตู, พระยา. **ปิฎกัตต่อตะมาย.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวตี, ๒๕๐๒.

โมคคัลลาน, พระ. **โมคคัลลานพยากรณะ.** ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๔๙๘.

โมคคัลลาน, พระ. “อภิธานัปปทีปิกา” ใน ปญฺจมูลคนฺถ. กรุงเทพฯ: วัดมหาธาตุ, ๒๕๔๔.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘.

วชิรพุทธิ, พระ. **นยาสะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๒๔๗๖.

วงษ์เปรียญ, **มูลกัจจายนปกรณุปปัตติกถา ว่าด้วยเรื่องเดิมที่จะเกิดคัมภีร์มูลโดยย่อ** (รัตนโกสินทร์ศก ๑๒๔). เอกสารต้นฉบับลายมือเขียน เก็บรักษาไว้ในห้องสมุดในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี พระราชวังสวนจิตรลดา กรุงเทพฯ.

ศรรววรรมัน. กาตันตรวยากรณะ. นิวเดลฮี: โรงพิมพ์ซีลัมเปอร์, ๒๕๓๑.

สมเด็จพระวนรัตน, **สังคีติยวงศ์พงศาวดารเรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย.** กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, ๒๕๒๑. (คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนจัดพิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการ โดยเสด็จพระราชกุศลในงาน

พระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ) วัดพระเชตุพน ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๒๑).

สังฆรักขิตะและอื่นๆ, พระ. สุโพธาลังการฎีกา. ย่างกุ้ง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๐๗.

สัทธัมมโชติปาละ, พระ. **สุตตนิเทศ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์ชัมพุมิตเชว-ปิฏกัต, ๒๔๗๘.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง, รศ. **ไวยากรณ์บาลี.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหามกุฏราชมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง, รศ. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

เสถียรพงษ์ วรรณปก, ศตร. **เพลงรักจากพระไตรปิฎก.** กรุงเทพฯ: ธรรมสภา, ๒๕๓๕.

หลวงเทพดรุณานุศิษฎ์ (ทวี ธรรมธัช), **ธาตุปฺปทีปิกา หรือพจนานุกรมบาลี-ไทย แผนกธาตุ.** พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๘๖.

อัคคธัมมะ, พระ. **โมคคัลลานนิสสัย**. มันดเลย์: โรงพิมพ์มยะส่อ, ๒๕๑๔.

อัคควงศ์, พระ. สัททนีติปกรณ์, ๓ เล่ม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ, ๒๕๒๑-๒๕๒๓.

อุตตมสิกขะ, พระ. “กัจจายนเภทนวฎีกา” ใน **สัททาแงฎีกาปาฐะ.** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุธัมมวตี, ๒๔๗๒.

G.P. Malalasekera, **The Pali Literature of Ceylon.** Colombo:

M.D. Gunasena, 1958.

G.P. Malalasekara, **Dictionary of Pali Proper Names**, Vol I. London: The Pali Text Society, 1960.

K.R. Norman, **Pali Literature,** Wiesbaden: Harrassowitz, 1983.

M.H. Bold, **The Pali Literature of Burma,** London: The Pali Text Society, 1909.

Wilhelm Geiger, **Pali Literature and Language** (Calcutta: University of Calcutta, 1943.